

MASSACOMMUNICATIE

Wetenschappelijk Kwartaaltijdschrift
voor Communicatie en Informatie

Jaargang 15 Nummer 1, 1987

DIRK DE GROOT

De technografische analyse van de gedrukte en de elektronische krant als informatie- en reclamedragers.

HARRY BOUWMAN,
PAUL NELISSEN &
UTA MEIER

Culturele Indicatoren, 1980-1985.

PETER DELJAECHER &
PETER DHONDT

Stentorstemmen en gefluister.

RICHARD ALBRECHT

Über den ethnischen Witz.

GERRIT VAN DER RIJFT &
NEL STEVENS

De 'impact' van de Wihuiskrant.

MARCEL VOOGHS,
TOM VAN DER VOORT &
HANS BEENTJES

De geschiktheid van verschillende typen vragen om de kijktijd en de leestijd van kinderen te meten.

LIESBETH VAN ZOONEN

Gevolgen van de introductie van de STER reclame, een voorbeeld van Box Jenkins interventie analyse.

MASSACOMMUNICATIE

uitgegeven door de
STICHTING ONDERZOEK MASSACOMMUNICATIE (SOM)

Onder redactie van

PROF. DR. J.J. VAN CUILENBURG
MR. G.A.I. SCHUIJT
PROF. DR. W.F. VAN RAAIJ
PROF. DR. J.G. STAPPERS
DR. J. WIETEN
DR. C.M.J. VAN WOERKUM

Vrije universiteit Amsterdam
Directeur 'Groene Amsterdammer'
Erasmus Universiteit Rotterdam
Katholieke Universiteit Nijmegen
Universiteit Amsterdam
Landbouw Universiteit Wageningen

Raad van Advies

prof. dr. J.C. Arnbak. *Technische Universteit Delft* – prof. dr. J.Th.M. Bank. *Erasmus Universiteit Rotterdam* – prof. dr. E. de Bens. *Vrije Universiteit Brussel* – drs. J. Bierhof. *School voor de Journalistiek, Utrecht* – dr. H. de Bock. *Interview, Amsterdam* – prof. dr. L. Boone. *Katholieke Universiteit Leuven* – mr. H.J.M. Boukema. *Advocatenkantoor Geerling, Amsterdam* – prof. dr. ir. J.L. Bordewijk. *Technische Universiteit Delft* – prof. dr. G. Fauconnier. *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. C.J. Hamelink. *Institute of Social Studies, Den Haag* – drs. P.M. Hendriksen. *Nederlandse Omroep Stichting (NOS), Hilversum* – prof. dr. G.J. Kok. *Rijks Universiteit Limburg, Maastricht* – prof. dr. K. Renckstorf. *Katholieke Universiteit Nijmegen* – drs. A.A.M. Rennen. *Academie voor de Journalistiek, Tilburg* – prof. dr. N. Röling. *Landbouw Universiteit Wageningen* – dr. O. Scholten. *Vrije Universiteit Amsterdam* – drs. J. Sèrvaes. *Katholieke Universiteit Leuven* – prof. dr. G.M. van Veldhoven. *Katholieke Universiteit Brabant* – dr. T.H.A. van der Voort. *Rijks Universiteit Leiden* – dr. A.A. Wentink. *Katholieke Universiteit Brabant* – prof. dr. O. Wiegman. *Technische Universiteit Twente*.

Redactiesecretaris

Jeroen L.J. Janssen
Postbus 258. 6500 AG Nijmegen.
Telefoon: 080-51 57 23/51 23 72

Inhoud, nummer 1, 1987

Artikelen

DIRK DE GROOFF

De technografische analyse van de gedrukte en de elektronische krant als informatie- en reclamedragers, Pagina 3

HARRY BOUWMAN, PAUL NELISSEN & UTA MEIER

Culturele Indicatoren, 1980-1985, Pagina 18

PETER DEJAEGHER & PETER DHONDT

Stentorstemmen en gefluister, De buitenlandse nieuwsstroom bij Belga, een input-output analyse, Pagina 36

RICHARD ALBRECHT

Über den ethnischen Witz, zu einer Form unmittelbarer alltäglicher und zumerst öffentlich verdeckt bleibender Kommunikationsformen, Pagina 48

Onderzoek in 't kort

GERRIT VAN DER RIJST & NEL STEVENS

De 'impact' van de withuiskrant, de effectiviteit van een patiëntenkrant als gezondheidsvoorlichtingsinstrument, Pagina 55

Methoden van onderzoek

MARCEL VOOIJS, TOM VAN DER VOORT & HANS BEENTJES

De geschiktheid van verschillende typen vragen om de kijktijd en leestijd van kinderen te meten, een validatie-onderzoek, Pagina 65

LIESBETH VAN ZOONEN

Gevolgen van de introductie van de Ster reclame, een voorbeeld van Box Jenkins interventie-analyse, Pagina 81

Boekbesprekingen

W.A.G.A. Bouwman, *Televisie als cultuurschepper*, (LOUIS HEINSMAN) – F.R. Oomkes, *Communicatieleer*, (REIN MEMELINK) – G. Boon & K. Brants, *Het mediaboek*, (CEES VAN WOERKUM) – P. Bargstedt & R. Weiss, *Die Morgennachrichten im Hörfunk*, (HARRY BOUWMAN) – B. Klandermans & E. Seydel, *Overtuigen en Activeren*, (SELMA MARKHORST), Pagina 93

DIRK DE GROOFF

De technografische analyse van de gedrukte en de elektronische krant als informatie- en reclamedragers*

Onderhavige tekst bevat een paragraaf uit een proefschrift aangeboden tot het verkrijgen van de graad van doctor in de Sociale Wetenschappen aan de K.U. Leuven. Deze scriptie, met als titel "*De elektronische krant – Een onderzoek naar de mogelijkheden van nieuwsverspreiding via elektronische tekstmedia en naar de mogelijke gevolgen daarvan voor de krant als bedrijf en als massamedium*" werd op 18/02/87 met succes verdedigd. De promotor van dit proefschrift was Prof. Dr. G. Fauconnier.

In dit artikel wordt de mogelijke concurrentiepositie bepaald van twee mediasoorten, nl. de gedrukte en de elektronische krant, op basis van hun functioneel-technografische karakteristieken. De auteur heeft m.a.w. getracht om de techniciteit van de media te kwantificeren vanuit hun functie voor de gebruiker.

De algemene conclusie van deze analyse luidt dat de concurrentie tussen de gedrukte en de elektronische krant zich vooral situeert op het vlak van de verspreiding van bondige nieuwsfeiten en dat voor andere informatiesoorten beide complementair zijn.

Deze conclusies dienen uiteraard in verband te worden gebracht met andere factoren die de concurrentie tussen deze mediasoorten kunnen bepalen, zoals de economische positie en het reële gebruik van de media.

"The general concept of artificial wings by which man could fly captured human imagination for centuries . . .

It took centuries before it was fully realized that the trick was to have man ride an artificial bird than to try and turn himself into one. A lot of people crashed between the time of Icarus and the Wright brothers".

(David Simms, Digital Video Corp., New York).

Bovenstaand citaat is zeer toepasselijke op de manier waarop de laatste jaren is gedacht en geschreven over de verhouding tussen de gedrukte en de elektronische media. Daarbij is immers o.i. te vaak uitgegaan van de idee dat de elektronische krant (als informatie- en reclamedrager) een soort elektronisch surrogaat zou zijn (worden) van het gedrukte dagblad.

Bij de (zeer schaarse) pogingen om wat grondiger in te gaan op de technografische relatie tussen traditionele en nieuwe media worden meestal twee fundamentele fouten gemaakt:

a) in de analyse worden slechts enkele – in het oog springende en/of voor de hand liggende – variabelen betrokken (zoals bijvoorbeeld 'interactiviteit'), waardoor aan deze criteria een te zwaar relatief belang wordt toegekend;

* Onder de term "*elektronische krant*" dient te worden verstaan: een specifieke toepassing waarbij een elektronisch publicatiesysteem exclusief of gedeeltelijk wordt gebruikt voor de verspreiding van nieuws.

b) er wordt geen verband gelegd tussen technografische mediavariabelen en verschillende soorten informatie en reclame.

Een en ander leidt noodzakelijkerwijze tot ongenueanceerde en naar de praktijk toe onbruikbare conclusies.

In deze tekst hebben wij een poging ondernomen om een technografische analyse uit te werken waarin met bovengenoemde kritiek rekening is gehouden. Wij hebben met andere woorden getracht de techniciteit van de media te kwantificeren vanuit de functionaliteit van de media (als informatiedragers) voor de gebruiker. Deze analyse steunt op een methode die erin bestaat dat aan elke technografische variabele een bepaalde waarde wordt toegekend in functie van enerzijds, de capaciteit van een medium om deze variabele optimaal te vervullen en anderzijds, in functie van de waarde van dit criterium voor het optimaal weergeven van een bepaald soort informatie. Deze waardebewoording steunt op een 'compromis' tussen wat met betrekking tot deze variabele en de respectieve media en informatiesoorten in de literatuur werd teruggevonden en op eigen empirische waarnemingen en praktijkervaring met deze media.

Wij zijn er ons terdege van bewust dat een dergelijke evaluatieve analyse voor heel wat discussie vatbaar is. Daarom hebben wij getracht een maximaal aantal morfologisch-functionele criteria in de analyse te betrekken, teneinde daardoor individuele beoordelingsfouten (voor zover verschillen in waarde-oordeel als dusdanig kunnen aangeduid) bij de uiteindelijke totaalanalyse zoveel mogelijk te nivelleren.

Bovendien was het ons er in eerste instantie *niet* om te doen om de uit de analyse naar voor komende cijfers als waardemeter op zich te gebruiken, dan wel om op basis van deze cijfers globale tendenzen aan te stippen m.b.t. de mogelijk concurrentie tussen traditionele en nieuwe media.

Tenslotte kan niet voldoende worden benadrukt dat de conclusies die eventueel uit deze analyse zouden kunnen worden getrokken *enkel* betrekking hebben op de *technografische validiteit* van de media en dat in de globale analyse met betrekking tot de mogelijke concurrentie tussen de gedrukte en de elektronische krant veel meer aspecten (zoals het bedrijfseconomische aspect, het reële gebruik van de media, e.d.) betrokken moeten worden.

Deze technografische analyse van de gedrukte en de elektronische krant als dragers van informatieve boodschappen zal opgebouwd worden in vijf fasen, waaraan telkens één vraagstelling ten grondslag ligt, nl.:

- Op basis van welke technografische criteria kan een medium op zijn kwaliteiten als informatiedrager worden geëvalueerd?
- In hoever kunnen de gedrukte en de elektronische krant beantwoorden aan elk van deze technografische variabelen?
- In hoever zijn deze technografische criteria belangrijk voor het optimaal functioneren van verschillende soorten informatie?
- Welke media zijn het meest geschikt voor het verspreiden van de verschillende soorten informatie?
- Voor welke soort informatie zijn gedrukte en de elektronische krant op basis van hun morfologisch-functionele variabelen concurrentieel?

In de analyse zullen naast de gedrukte en de elektronische krant (EP*-systemen) nog andere tekstmedia worden betrokken, teneinde ook de (eventuele) concurrentie tussen de elektronische krant en deze media (tijdschrift, vakblad, wetenschappelijk-technisch boek, naslagwerk/gids) te kunnen nagaan.

Verder worden de verschillende EP-systemen op basis van een aantal fundamentele gemeenschappelijke technische kenmerken in vier groepen verdeeld:

Groep A Tele-disseminatie/consultatie/distributie (*teletekst + kabeltekst*)

Groep B Tele-conversatie; Storage & Retrieval (*videotex*)
Online Publishing (*online-databanken*)

Groep C Tele-conversatie; document Delivery (*telefax***)

Groep D Communicatie (*diskette, cassette, CD-Rom****)

Technografische criteria

Elk medium heeft een eigen technologische 'anatomie' met een daaraan verbonden utilitaire finaliteit.

Om de anatomie van verschillende media en hun GEBRUIKSMOGELIJKHEDEN te kunnen vergelijken, is het nodig van elk medium een technografisch spectrogram op te stellen op basis van een aantal criteria.

De uit de literatuur en door eigen prospectie geselecteerde variabelen die in deze paragraaf zullen worden besproken, kunnen worden geclassificeerd in twee groepen, nl. de technografische variabelen die betrekking hebben op de technische capaciteiten van het medium om de boodschap weer te geven (*morfologische criteria*) en deze die betrekking hebben op de gebruiksfaciliteiten van het medium zelf (*functionele criteria*).

A. MORFOLOGISCHE criteria

- VOLUME
- SYNOPTISCHE PERCEPTIECAPACITEIT
- PICTOGRAFISCHE MOGELIJKHEDEN

B. FUNCTIONELE criteria

- PERIODICITEIT
- SELECTIVITEIT
- BESCHIKBAARHEID
- DOELMATIGE ARCHIVEERBAARHEID
- INTERACTIVITEIT

Elk van deze criteria zal hieronder zeer bondig worden toegelicht. De bespreking van deze variabelen zal worden geïllustreerd met vergelijkingen tussen de gedrukte krant en EP-systemen.

Volume

Het maximaal volume aan informatie dat per pagina of beeldscherm kan

* Electronic Publishing.

** Dit is een telecommunicatiesysteem waarbij documenten in een gedigitaliseerde vorm na een netwerk kunnen worden verzonden.

*** Compact disc-Read Only Memory, of het gebruik van een compact disc voor de opslag van tekst. Een CD-ROM heeft een opslagcapaciteit van ca. 600 M byte of ongeveer 200.000 pagina's A4.

worden gepresenteerd, is een belangrijke factor met betrekking tot de wijze waarop een boodschap kan worden weergegeven en geconsumeerd. Deze capaciteit per consumptie-eenheid verschilt aanzienlijk tussen de gedrukte krant en de meeste EP-systemen (met uitzondering van de fax-krant). De meeste beeldschermen geven een tekst weer in maximaal 24 lijnen van 80 karakters. Een doorsnee krantenpagina bevat 250 of meer karakters per regel en ca. 200 lijnen. Systemen als teletext en videotex hebben een nog beperktere capaciteit, nl. 24 lijnen van 40 karakters, wat betekent dat de informatie (zonder foto's) die op één krantenpagina kan worden weergegeven overeenkomt met ca. 50 teletext- of videotexbeelden.

Eén en ander heeft als consequentie dat EP-systemen niet geëigend zijn om teksten weer te geven met veel duiding of diepgang,²⁾ in tegenstelling tot de gedrukte krant: *"Schliesslich befriedigt die Zeitung ein Grundbedürfnis, begreifen, verstehen zu wollen; Ursache und Wirkung, Zusammenhänge, Kräfte, Fortgänge, Argumente kennenzulernen"*.³⁾

Bij de verspreiding via EP-systemen van langere artikels zou de gebruiker verplicht zijn meerdere beeldpagina's te consulteren, wat men in het Amerikaanse persjargon *jumping* noemt, nl. het verderlezen van een bericht op een andere bladzijde. Welnu, deze wijze van informatie-vergaring kan bij EP-systemen niet alleen een meerkost per consultatie (prijs per pagina + connectie- en telefoonkosten) tot gevolg hebben, maar heeft bovendien een negatieve invloed op het leesgedrag. Uit onderzoek bij videotex en bij gedrukte kranten⁴⁾ blijkt immers dat de interesse van de gebruiker afzwakt naargelang een artikel gespreid is over meerdere bladzijden.

Bovendien heeft de capaciteit per pagina/beeldscherm consequenties met betrekking tot de wijze waarop een artikel wordt of kan gelezen worden. Hierop wordt ingegaan in de volgende paragraaf.

Synoptische perceptiecapaciteit

De synoptische perceptiecapaciteit heeft betrekking op de (on)mogelijkheid voor de recipiënt om bij het gebruik van een bepaald medium in een oogopslag het geheel en de samenstellende delen van het globale informatieaanbod te overzien.

Door het typische karakter van de (papieren) informatiedrager is de gedrukte krant een geschikt medium om via een perceptuele analyse (of zg. *scanning*) van elke bladzijde zeer snel op de hoogte te zijn van de inhoud, om derhalve op basis daarvan een selectie te maken: *"Eine gutgemachte Tageszeitung bietet eine Gesamtischt der Ereignisse und ordnet sie täglich so, dass der Leser je nach eigener Interessenslage mit einem Blick jene Nachrichten findet, die ihm zuerst und zutiefst berühren"*, aldus K. Geibel.⁵⁾ Door de beperkte capaciteit per pagina en de typische zoekprocedures is scanning bij EP-systemen (telefax uitgezonderd) vrijwel onmogelijk. Vooreerst is een beeldschermgebruiker niet gewend een beeld (regel per regel) te analyseren, maar zal het eerder in zijn totaliteit percipiëren: *"Die Zeitung unterliegt, anders als das Fernsehen, nicht dem fast totalen Visualisierungszwang; Abstraktionen sind möglich"*.⁶⁾ Eén en ander vergt dus een aanpassing van het lees/kijkgedrag van de gebruiker. Daarenboven kunnen bij EP-systemen de verschillende artikels niet NAAST (zoals bij de gedrukte krant) maar enkel

na elkaar worden gevisualiseerd. Door deze lineaire lectuur en door het feit dat bij EP-systemen alle informatie 'latent' (verborgen) is tot op het ogenblik dat bepaalde items door de gebruiker worden geselecteerd, is ook zg. *back-scanning* (in de Duitse literatuur *Speicherung* genoemd)⁷⁾ – met name het snel terug opzoeken van informatie door middel van door- of terugbladeren of door de wijziging van de blikrichting – bij de elektronische krant veel moeilijker dan bij de gedrukte krant.

Tenslotte biedt de gedrukte krant – omwille van de grotere synoptische perceptiecapaciteit – veel meer dan de elektronische krant, de mogelijkheid tot wat in de Angelsaksische literatuur wordt aangeduid als *mindshift*,⁸⁾ met name het tijdens de lectuur zeer snel en zonder extra-inspanning overgaan van de ene gemoedstoestand of sfeer naar de andere, zonder dat de gebruiker daarvoor noodzakelijk een bewuste keuze heeft gemaakt. Een gedrukte krant is immers een amalgaam van – vaak naast en door elkaar staande – artikels en rubrieken met verschillende onderwerpen, doelgroepen en doelstellingen. Bij EP-systemen is deze mind-shift-mogelijkheid zeer miniem door de sterk afgelijnde rubricering en door het feit dat elk informatie-item slechts wordt weergegeven na selectie door de gebruiker.

Uit onderzoek hieraangaande blijkt trouwens dat de gedrukte krant vaak ter hand genomen wordt zonder dat de lezer systematisch en/of doelgericht geïnformeerd of ontspannen wil worden, wat veel minder waarschijnlijk is voor de meeste EP-toepassingen, waarbij een bewuste, doelgerichte keuze precies de basis vormt van een efficiënt gebruik.

Om dit te verduidelijken zouden wij een onderscheid willen maken tussen *substantiële* en *casuele* informatie.

Onder "substantiële" informatie verstaan wij het soort gegevens dat door de gebruiker bewust wordt opgezocht/geconsulteerd en een autonome, op zichzelf staande waarde heeft. "Casuele" informatie (soms "overspill" genoemd) wordt eerder toevallig/onbewust ontvangen, in vele gevallen wanneer de recipiënt op zoek is naar substantiële informatie. In dit laatste geval kan casuele informatie nog eens worden onderscheiden in enerzijds, contextuele casuele informatie, waarbij de casuele informatie in de context van de substantiële informatie verweven is (bv. in duidingsartikels) en anderzijds, *compositorische* casuele informatie, waarbij de casuele informatie wordt geprecipieerd/verwerkt doordat zij ruimtelijk (qua vormgeving) verweven is met substantiële informatie (bv. de artikels, foto's en karikaturen op eenzelfde pagina van een krant).

Omwille van het selectief, interactief karakter van EP-systemen zijn deze – meer dan de gedrukte krant (massacommunicatief, unidirectioneel) – geschikt voor het effectief (zonder redundantie) verspreiden van substantiële informatie.

De kans dat de recipiënt bij het gebruik van de elektronische krant geconfronteerd zal worden met casuele informatie is dan ook in principe miniem, gezien het sterk gefragmenteerd karakter van het informatie-aanbod, althans zoals het aan de gebruiker (nl. in latente vorm) wordt aangeboden.

Pictografische mogelijkheden

Deze variabele heeft betrekking op de vormelijke pluriformiteitscapaciteit, nl. de potentiële mogelijkheden van elk medium om een boodschap te visualiseren/materialiseren via een signaal. Afhankelijk van de technische kwaliteiten en capaciteiten van een medium, kan het signaalaspect verschillende (materiële) karakteristieken bezitten. Deze kenmerken kunnen gegroepeerd worden in vier hoofdcategorieën: *data, geluid, grafiek en beeld.*⁹⁾

- Bij "data" gaat het om de weergave van alfanumerische tekens en speciale symbolen (bv. gedrukte tekst, voettitels, tabellen, e.d.).
- "Geluid" verwijst naar de mogelijkheid om een geluidssignaal over te brengen via een medium.
- Onder "grafiek" wordt de mogelijkheid verstaan om eenvoudige grafische voorstellingen (grafieken, tekeningen, handschrift, e.d.) weer te geven. Deze weergave kan statisch of mobiel zijn (bv. bij een tekenfilm).
- "Beeld" verwijst naar de capaciteit van een medium om "natuurgetrouwe" beelden weer te geven. Ook hier kan het mobiliteitsaspect (bv. langspeelfilm) de pictografische capaciteiten van een medium een extra dimensie geven.

De evaluatie van de pictografische kwaliteiten van een medium kan aldus geschieden in functie van de mogelijkheid om één of meerdere van de opgesomde variabelen weer te geven voor de gebruiker, waarbij zg. "data"-programma's aan de ene pool van het continuüm dienen gesitueerd te worden en "audiovisuele" programma's (met inbegrip van bewegende beelden) aan de andere pool.

Uiteraard spelen ook *secundaire* vormgevingsaspecten, zoals bijvoorbeeld het beschikbaar kleurengamma, aantal lettertypes, het genereren van verschillende soorten klanken, e.d. een rol bij het evalueren van de pictografische kwaliteiten van een medium.

Periodiciteit

Het begrip periodiciteit heeft betrekking op het tijdsinterval waarmee een medium *verschijnt* (bv. tijdschrift, krant) of *voor gebruik beschikbaar* is (bv. televisie, teletekst).

Voor de krant schommelt dit interval tussen ca. 12 uur (bij een ochtend- en avondeditie) en 48 uur (in de week-ends).

Bij de elektronische krant kan men nog nauwelijks spreken van een periodiciteit, vermits bij de meeste EP-systemen (uitgezonderd de "stand alone"-media) informatie permanent kan worden ingevoerd en geconsulteerd (de zg. *real-time data entry/retrieval* mogelijkheid).

Het spreekt vanzelf dat naarmate de periodiciteit van een medium kleiner wordt, de *actualiseerbaarheid* van de boodschap vergroot, wat de *actualiteit* van de informatie (nieuws) *kan** ten goede komen. Zo is het in principe mogelijk om het nieuws van een elektronische krant (bv. via videotex) tot op de seconde te actualiseren.

* in de veronderstelling dat de verzender van de technische faciliteiten van het medium gebruik maakt om de boodschap ook daadwerkelijk frequenter te actualiseren.

Selectiviteit

Een medium kan "selectief" genoemd worden indien de technische faciliteiten voorhanden zijn om informatie op een *doelgerichte* wijze te vergaren, dat wil zeggen dat de mogelijkheid bestaat om data op te zoeken die beantwoorden aan een zeer specifieke, individuele vraag van de gebruiker. Meestal wordt het begrip "selectiviteit" (random access) in direct verband gebracht met *actualiteit* (het informatie-aanbod moet in het beste geval zo snel mogelijk volgen op de informatie-vraag) en *interactiviteit* (selectieve informatie-consultatie geschiedt meestal in directe dialoog met het medium). Selectieve informatievergaring vereist derhalve een totaal verschillend consumptiepatroon dan aselectieve raadpleging. De gebruiker moet immers op voorhand een strak geformuleerde en gemotiveerde informatie-behoefte hebben en daarenboven zijn/haar denkpatroon aanpassen aan de technische (programmatorische) eigenheden (zoals de zoekprocedures) van het medium.

Uit voorgaande is duidelijk geworden dat een elektronische krant een selectiever medium is dan de gedrukte krant, vermits bij deze laatste het nieuwsaanbod eerder door de verzender dan door de ontvanger wordt geselecteerd, in functie van een geanticipeerde doorsnee-nieuwsbehoefte van de lezer. Deze aselectiviteit is trouwens één van de criteria om *massacommunicatie* media te onderscheiden van *individueel gerichte* media.

Beschikbaarheid

Bij het begrip "beschikbaarheid" kunnen ons inziens twee verschillende aspecten onderscheiden worden, nl. de *vervoerbaarheid* (beschikbaarheid in de ruimte) en de *gebruiksflexibiliteit*.

De term "vervoerbaarheid" verwijst naar de mogelijkheid om een medium – of althans de drager van de boodschap aan de kant van de ontvanger (krant, TV-toestel, videotextterminal, e.d.) – in de ruimte te verplaatsen, zonder dat het gebruik daardoor wordt verhinderd of bemoeilijkt. Het is zonder meer duidelijk dat een gedrukte krant veel gemakkelijker te transporteren is dan een elektronische (de fax-krant uitgezonderd), omwille van het feit dat bij een EP-systeem apparatuur nodig is om de boodschap voor de gebruiker te *decoderen* (wat eigen is aan elk telecommunicatiemedium). M. Katzen¹⁰) duidt beide (vervoerbare en niet-vervoerbare) mediatypes aan met de respectieve termen "*self-sufficient*" en "*dependent*" media.

Het kan echter verwacht worden dat de vervoerbaarheid van EP-systemen in de toekomst (nog) aanmerkelijk zal verbeterd worden door de introductie van lichtere en compactere akoestische (op elk telefoontoestel aan te schakelen) terminals.

De term "gebruiksflexibiliteit" heeft betrekking op de mogelijkheid voor de gebruiker om een medium (fysisch) te controleren of te manipuleren. Als gevolg van het feit dat de gedrukte krant via een papieren drager word gedistribueerd, is de gebruiksflexibiliteit groter dan bij EP-systemen (exclusief de fax-krant). Het is bijvoorbeeld bij de gedrukte krant mogelijk (of eenvoudiger) om aantekeningen te maken bij bepaalde artikels, om meerdere kranten tegelijkertijd te consulteren (eventueel met elkaar te vergelijken)

of om bepaalde artikels na verloop van tijd zonder extra inspanningen of kosten opnieuw te lezen: "Die Botschaft des Drucks und der Typographie, ist in erster Linie die der Wiederholbarkeit".¹¹⁾

Deze gebruiksflexibiliteit heeft ook een gebruiksergonomisch aspect. Het menselijk brein heeft namelijk een speciaal controlemechanisme om de bewegingen van de hand te coördineren met het "afstellen" van de blikrichting. Een zuigeling leert om zich te concentreren op voorwerpen die hij in zijn hand houdt. Zenuwen en spieren die deze "focusing" controleren, stellen de hand in directe verbinding met het oog. Het is derhalve gemakkelijker om iets te lezen wat vastgehouden kan worden (bv. een krant) dan iets waarmee men geen tactiele band heeft (zoals een beeldscherm).¹²⁾

Daarenboven zijn onze ogen (en hersenen) beter uitgerust om teksten te lezen op voorwerpen die lichtsignalen reflecteren (zoals papier) dan op voorwerpen die zelf licht produceren (zoals VDU's). Tenslotte is het bij papieren dragers eenvoudiger om de ogen op regelmatige tijdstippen te laten uitrusten door de blik op oneindig te zetten. Bij beeldschermen is diepte-zicht vaak moeilijker door de vaste positionering.¹³⁾ De gebruiker is immers gebonden aan de plaats waar het beeldscherm zich bevindt. Staat het scherm bijvoorbeeld tegen een muur, dan is dieptezicht vrijwel onmogelijk.

Doelmatige archiveerbaarheid

De evaluatie van het criterium "doelmatige archiveerbaarheid" kan gebeuren op basis van de vraag: "In welke mate leent een medium zich om de door dit medium verzonden boodschappen op een zodanige manier te archiveren dat de gebruiker deze boodschappen achteraf op een snelle en efficiënte (c.q. systematische) wijze (terug) kan consulteren?"

EP-systemen lenen zich – in tegenstelling tot gedrukte media – bijzonder goed voor een doelmatige archiveerbaarheid omwille van de technische compatibiliteit tussen elektronisch gegenereerde informatie en elektronische geheugensystemen en door de beschikbaarheid van programmatuur om efficiënt stockeren en consulteren mogelijk te maken.

Deze (doelmatige) archivering kan zowel aan de kant van de verzender (online-databank) als aan de kant van de ontvanger (offline-databank) geschieden.

Interactiviteit

Het begrip "interactiviteit" verwijst naar de mogelijkheid van een medium om het transport van boodschappen *direct* en *simultaan* in twee richtingen te laten verlopen, nl. van verzender naar ontvanger en omgekeerd.

Direct (vandaar directe terugkoppeling of feed-back) betekent dat de transmissie van boodschappen van ontvanger naar verzender* en vice versa zonder tijdsinterval (dus in beide richtingen even snel) dient te gebeuren; *simultaan* duidt op de faciliteit om de communicatie tussen beide polen in het communicatieproces gelijktijdig te laten verlopen.

* Deze begrippen zijn bij interactieve media dan ook volledig omwisselbaar.

In tegenstelling tot EP-systemen zijn gedrukte media niet interactief. Dit is te wijten aan de aard van de signaaldrager (papier) die fysische transmissie noodzakelijk (en aldus directe terugkoppeling onmogelijk) maakt.

Een technografische spectrumanalyse van enkele media als informatiedrager

De specifieke technische karakteristieken van elk medium (in zijn huidige ontwikkelingsfase zijn bepalend voor de technografische validiteit van elk telecommunicatiesysteem, met andere woorden voor het morfologisch-functionele spectrum dat elk medium bevat voor de gebruiker.

De volgende tabel biedt een overzicht van de door ons toegekende waarden die enkele gedrukte en elektronische media scoren voor de respectieve technografische criteria. Daarvoor werd een validiteitsschaal van 0 tot 5 gebruikt, waarbij 0 staat voor "niet geschikt" en 5 voor "zeer geschikt".

De verschillende EP-systemen zijn verdeeld in 4 groepen. Ter herinnering worden hieronder voor elke groep een aantal mediavoorbeelden gegeven:

Groep A: teletekst / kabeltekst

Groep B: videotex / online databanken

Groep C: telefax

Groep D: diskette, cassette, CD-ROM

Uit deze tabel kan het volgende worden afgeleid:

- Met uitzondering van "Groep C" is de globale technografische validiteitscore bij de gedrukte en de elektronische media ongeveer gelijkwaardig.
- De media uit "Groep C" (in casu de faxkrant) scoren significant hoger

De technografische validiteit van enkele media als informatiedrager

Mediacategorieën technografische criteria media	Gedrukte media				EP-systemen			
	krant/weekblad	gespecial. tijdschrift/ nieuwsbrief	naslagboek/ gids		groep A	groep B	groep C	groep D
volume	5	4	4	2	1	1	3	1
synoptische perceptiecapaciteit	5	4	4	4	1	1	4	1
pictografische mogelijkheden	3	4	4	4	1	1	3	5
periodiciteit	3	2	1	0	5	5	4	1
selectiviteit	0	0	1	3	4	5	4	5
beschikbaarheid	5	5	5	4	1	1	4	1
doelmatige archiverbaarheid	1	1	2	3	4	5	4	5
interactiviteit	0	0	0	0	2	5	4	2
technografische validiteit	22	20	21	20	19	24	30	21

dan het gemiddelde van alle andere (gedrukte en elektronische) media. Deze hoge technografische multifunctionaliteit kan worden verklaard door het feit dat bij deze mediacategorie een synergieme ontstaat als gevolg van de combinatie van druk- en telecommunicatietechnologie. De technografische validiteit van de faxkrant bestaat immers uit een combinatie van de hoogste scores van de gedrukte media (nl. op het vlak van pictografische mogelijkheden, synoptische perceptiecapaciteit en beschikbaarheid) en deze van de EP-systemen (nl. op het vlak van selectiviteit, periodiciteit en interactiviteit).

Hierbij dient te worden opgemerkt dat het (voor de gebruiker zeer belangrijke) aspect van de KOST (zijnde de totale kostprijs voor de aanschaf van apparatuur en het gebruik van het medium) bij de uiteindelijke evaluatie van de technografische validiteit van een medium zeker niet uit het oog mag worden verloren en in vele gevallen zelfs bepalend is voor de penetratiegraad van een communicatiesysteem. Niettegenstaande het feit dat bijvoorbeeld het medium teletext een veel lagere technografische validiteitsscore heeft dan telefax, heeft het op dit ogenblik (medio 1986) een veel hogere penetratiegraad, wat ongetwijfeld voor een groot deel kan worden toegeschreven aan de significante verschillen in de kostprijs voor de aankoop en het gebruik van de beide media.

De globale kostprijs van een bepaald communicatiesysteem kan echter zeer moeilijk als een criterium worden ingeschakeld, gezien de grote variaties in functie van de tijd (de meeste EP-systemen kennen een snelle en permanente kostprijzdaling) en de specifieke toepassingen en omstandigheden (verschillende normen, transmissiemodaliteiten, e.d.). In de praktijk zal de gebruiker een compromis (moeten) zoeken tussen de morfologisch-functionele waarde van een medium en de prijs die hij/zij wil (kan) betalen.

De technografische essentie van informatie

Aan de basis van het begrip "technografische essentie" ligt de vraag in hoever technografische criteria belang hebben voor het optimaal functioneren (c.q. redigeren, weergeven, ontvangen) van verschillende soorten informatie.

Teneinde een aantal soorten informatie van elkaar te (kunnen) onderscheiden, werden twee criteria gehanteerd, namelijk enerzijds het beoogde DOEL van de informatie-verstrekker en anderzijds de PERIODICITEIT van de doelstelling, met andere woorden de tijdsruimte waarin de verzender zijn doel wil bereiken:

* 1° criterium: DOELSTELLING

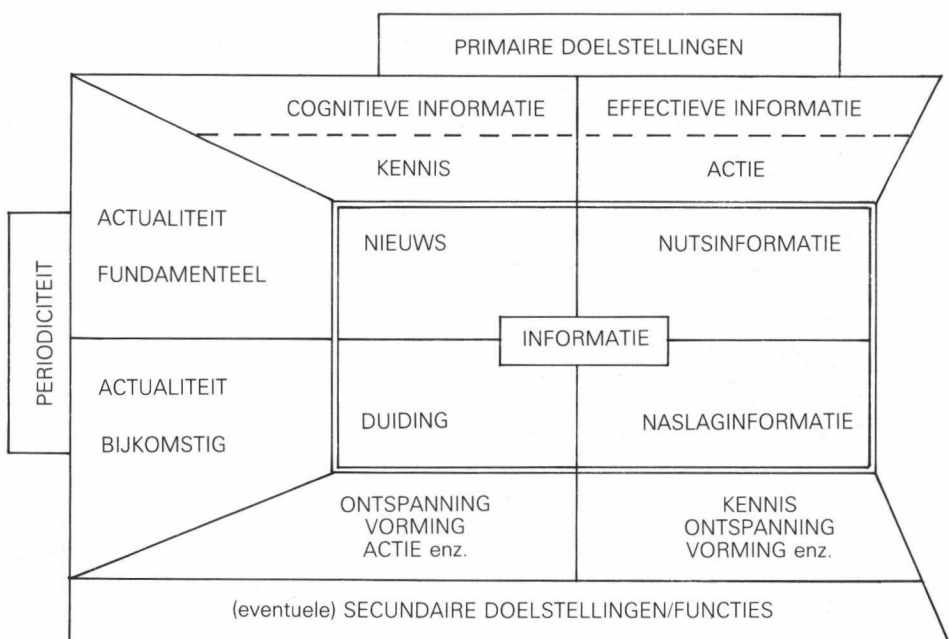
- a) primaire doelstelling: verschaffen van KENNIS
- b) primaire doelstelling: aanzetten tot ACTIE

* Deze 4 functies vormen in feite de synthese van veertig jaar "Uses and Gratifications"-onderzoek met betrekking tot het gebruik van de massamedia.

Dit onderscheid werd gemaakt naar analogie met wat Escarpit¹⁴⁾ mediaconsumptie als *doel* (*consommation littéraire*) en mediaconsumptie als *middel* noemt, of naar het effect op de gebruiker toe, de *consumptieve* versus *produktieve*, taakgeoriënteerde omgang met de media. Dit onderscheid komt grosso modo overeen met wat wij onder *cognitieve* en *effectieve* informatie hebben verstaan.

* 2° criterium: PERIODICITEIT

- a) actualiteit fundamenteel
- b) actualiteit bijkomstig

Naast de primaire doelstellingen (verschaffen van kennis, aanzetten tot actie) kan de verzender met het verstrekken van informatie eventueel nog andere, secundaire, doelstellingen nastreven, zoals het aanleren van bepaalde vaardigheden (vorming) of het aanbieden van (informatieve) lectuur als een vorm van vrijetijdsbesteding (ontspanning). Zelfs indien deze secundaire doelstellingen niet bewust of uitdrukkelijk door de verzender zijn beoogd, kunnen zij toch door de gebruiker als dusdanig worden ervaren; wij kunnen in dit verband spreken van secundaire FUNCTIES van informatie. Wij sluiten ons hierbij aan bij Blumler en Gurevitch¹⁵⁾ die stellen dat cognitieve informatie voor de gebruiker de volgende functies kan hebben:

- "*surveillance*": het op de hoogte blijven van actuele gebeurtenissen uit sociale of professionele overwegingen;
- "*curiosity*": het bevredigen van de nieuwsgierigheid;
- "*personal identity*": zelfvergelijking, identificatie, iets (opnieuw) beleven;
- "*diversion*": ontspanning.

Tenslotte willen wij nog enkele toelichtingen geven bij de vier aangestipte informatiesoorten.

- De term "*nieuws*" wordt hier in de journalistieke betekenis gebruikt (cfr. supra), met uitzondering van duiding. Het begrip verwijst derhalve naar wat in de engelstalige literatuur "hot news" of "news flashes" wordt genoemd, met andere woorden (meestal zeer actuele) nieuwsberichten zonder (veel) toelichting, achtergrond of duiding.

- Het begrip "*duiding*" daarentegen verwijst naar informatie die de recipient over bepaalde feiten of gebeurtenissen een grondiger kennis verschaft door middel van verklaringen, door het situeren van de feiten in een globale context, door te verwijzen naar andere gebeurtenissen/feiten of alternatieve literatuur daaromtrent, en dergelijke.

- "*Nutsinformatie*" is een vorm van informatie waarbij (meestal) direct handelen centraal staat. Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan beursinformatie, telefoonnummers of adressen, uurregelingen van het openbaar vervoer, en dergelijke.

- Bij "*naslaginformatie*" heeft de aktiegerichtheid (meestal) een eerder projectmatig of probleemoplossend karakter en is de grens tussen actie en kennis als primaire doelstelling of functie vaak zeer vaag. Voorbeelden van naslaginformatie zijn verklarende woordenlijsten, bibliografische data, historische feiten, organigrammen, en dergelijke.

De volgende tabel biedt een overzicht van de verschillende waarden die aan

De technografische essentie van informatie (wegingscoëfficiënt)*

technografische criteria	soorten informatie			
	nieuws	duiding	nutsinformatie	naslaginformatie
volume	20	100	/	40
synoptische perceptiecapaciteit	40	60	/	/
pictografische mogelijkheden	20	100	/	80
periodiciteit	100	/	100	/
selectiviteit	80	/	100	100
beschikbaarheid	40	80	20	/
doelmatige archiveerbaarheid	/	/	20	100
interactiviteit	/	/	100	100

* De auteur is er zich van bewust dat deze wegingscoëfficiënten voor discussie vatbaar zijn. Hij heeft zich voor de toekenning van de scores gebaseerd op literatuur, gesprekken en zijn praktijkervaring.

elk technografisch criterium werden toegekend in functie van het optimaal functioneren van de verschillende informatiesoorten.

De waarden schommelen van 0 tot 100 (met intervallen van 20) en zullen als *wegingscoëfficiënt* fungeren in de volgende (en laatste) fase van de technografische analyse.

De concurrentie tussen de gedrukte en de elektronische krant als informatiedragers in de functie van de technografische validiteit

De methode om te onderzoeken of een bepaald medium (in casu de gedrukte en de elektronische krant) voor bepaalde soorten informatie concurrentieel is, is gebaseerd op een redenering die steunt op de twee voorgaande paragrafen.

Bijvoorbeeld:

- a) videotext scoort hoog voor het criterium "selectiviteit";
- b) "selectiviteit" scoort hoog voor nutsinformatie;
- c) *conclusie*: videotext scoort hoog voor nutsinformatie.

Uiteraard zal in deze paragraaf zowel bij a) als bij b) een som worden gemaakt van *alle* typografische criteria.

De formule voor het bekomen van de technografische validiteit van elk medium m.b.t. verschillende soorten informatie ziet er dan als volgt uit:

$$T_i = (x_{A_1} \times \frac{y}{100} B_1) + (x_{A_2} \times \frac{y}{100} B_2) + (x_{A_3} \times \frac{y}{100} B_3) + \dots + (x_{A_8} \times \frac{y}{100} B_8)$$

waarbij: T_i : de technografische validiteit van elk medium als drager van een bepaalde soort informatie.

$x_{A_{1-8}}$: de score van ieder medium voor elk van de 8 technografische criteria.

$\frac{y}{100} B_{1-8}$: de score (uitgedrukt in %) van ieder technografisch criterium voor elk van de verschillende soorten informatie.

De volgende tabel geeft een overzicht van alle T_i -waarden.

Om het antwoord te vinden op de vraag of (en welke) EP-systemen al dan niet concurrentieel zouden kunnen zijn voor de gedrukte krant (althans vanuit technografisch oogpunt bekeken), moeten de scores als volgt worden geïnterpreteerd:

GEVAL 1: *indien* GROTE WAARDEVERSCHILLEN in A (> 2)

- de KRANT scoort het hoogst in A en het EP-SYSTEEM scoort niet in B: COMPLEMENTARITEIT.
- het EP-SYSTEEM scoort het hoogst in A en de KRANT scoort niet in B: SUPPLEMENTARITEIT.

- de KRANT scoort het hoogst in A en het EP-SYSTEEM scoort in B*: CONCURRENTIE, TEN NADELE VAN HET EP-SYSTEEM.
- het EP-SYSTEEM scoort het hoogst in A en de KRANT scoort in B: CONCURRENTIE TEN NADELE VAN DE KRANT.

GEVAL 2: *indien* KLEINE WAARDEVERSCHILLEN in A (< 2)

- zowel de KRANT als het EP-SYSTEEM scoren laag in A: GEEN CONCURRENTIE.
- zowel de KRANT als het EP-SYSTEEM scoren hoog in A: CONCURRENTIE, TEN NADELE VAN HET MEDIUM MET DE LAAGSTE SCORE.

Derhalve kunnen op basis van de technografische validiteit van de krant en verschillende EP-systemen met betrekking tot verschillende soorten informatie de volgende conclusies worden getrokken:

- *met betrekking tot nieuws:*

De krant heeft een grote concurrentie voor de verspreiding van nieuws van telefax en in iets mindere mate van videotex/online-databanken en teletekst.

- *met betrekking tot duiding:*

Op het vlak van de duiding bestaat geen concurrentie tussen de gedrukte krant en de elektronische media uit Groep A, B en D.

Er bestaat een complementariteitsmogelijkheid tussen de gedrukte krant en de faxkrant.

- *met betrekking tot nutsinformatie:*

Voor het verspreiden van nutsinformatie bestaat een complementaire relatie tussen de elektronische tekstmedia (die zeer hoog scoren voor dit soort informatie) en de gedrukte krant (die laag scoort in A en B).

- *met betrekking tot naslaginformatie:*

Ook met betrekking tot naslaginformatie bestaat een potentiële complementariteit tussen EP-systemen en de gedrukte krant.

In het algemeen kan dus worden gesteld dat de concurrentie tussen de gedrukte en de elektronische krant zich vooral situeert op het vlak van de verspreiding van bondige nieuwsfeiten. De gedrukte krant kan een complementair medium zijn voor de faxkrant met betrekking tot duidingsartikels. Vrijwel alle EP-systemen zijn complementair voor de krant met betrekking tot nuts- en naslaginformatie.

* Dit wil zeggen dat het betreffende medium het meest geschikt is voor dit soort informatie en derhalve ervan afhankelijk is voor zijn voortbestaan.

De technologische validiteit van de media met betrekking tot verschillende soorten informatie

Mediasoorten media	gedrukte media				elektronische tekstmedia				
	krant	weekblad	gespecial. tijdschrift/ nieuws- brief	naslagboek/ gids	groep A	groep B	groep C	groep D	
nieuws	8,6	2,7	4,2	2,7	6	9,4	10	10,8	6,8
duiding	15,3	1,3	15,4	1,2	11,6	3,4	3,4	12,4	6,4
nuts- informatie	4,2	3,2	3,4	4,4	12	17,2	13,6	9,2	2
naslag- informatie	5,4	5,8	7,8	2,10	2	11,2	2	16,2	2

A :
B :
C :

- A: de validiteit van een bepaald medium voor het weergeven van een bepaald soort informatie.
B: de informatiesoorten met de twee hoogste scores met betrekking tot een medium.
C: de media met de drie hoogste scores met betrekking tot een informatiesoort.

NOTEN

1. Winter, P., Newspapers and Telecommunications, in: *Newspapers Active in New Media*, IFRA-Congres, Kopenhagen, oct. 1982, z.p.
2. Grypdonck, A., Het medialandschap in de "Derde Golf", massificering of demassificering, in: Grypdonck, A. (red.), *Het Boek in het Medialandschap*, Heidelberg-Orbis, 1983, p. 29.
3. Heigert, H., *Die Zukunft der Zeitung*, Paper, Hamburger Medientagen, Hamburg, 24-26 mei 1977, p. 4.
4. Trumball, A.T., Baird, R.N., *The Graphics of Communication*, Holt, Reinhart and Winston, New York, 1975, p. 223.
5. Geibel, K., *Medien-Dschungel - Eine kritische Bestandsaufnahme*, Bleicher Verlag, Gerlingen, 1983, p. 24f.
6. Weischenberg, S., *Journalismus in der Computergesellschaft*, K.G. Saur, München/New York/London/Paris, 1982, p. 138.
7. Boone, L., *Krantenpluralisme en Informatiebeleid; Ontstaan, Evolutie en Toekomst van de Overheidsbureau aan de Pers en aan Belga*, Centrum voor Communicatiewetenschappen, K.U. Leuven, 1978, p. 173.
8. X., *Electronic Publishing*, International Resource Development Inc., Connecticut, 1982, p. 27.
9. De Grooff, D., *Medialand 2000, een empirische en typologische beschrijving van de nieuwe media*, Centrum voor Communicatiewetenschappen, K.U. Leuven, 1982, p. 27.
10. Katzen, M., The impact of New Technologies on Scholarly Communication, in: Katzen, M., (ed.), *Multi-Media Communication*, Frances Pinter, London, 1982, p. 16.
11. McLuhan, M., *Die magischen Kanäle*, Econ, Düsseldorf/Wien, 1968, p. 174.
12. X., *Video Displays, Works, and Vision*, National Research Council - Panel on Impact of Video Viewing on Vision Workers, National Academy of Science, Washington, D.C., 1983, p. 18.
13. Strassman, P.A. Illusion of the Paperless Office, in: Greenberger, M., (ed.), *Electronic Publishing Plus*, Knowledge Industry Publications, White Plains/New York, 1985, p. 343.
14. Escarpit, R., *Sociologie de la littérature*, P.U.F., Paris, 1958, p. 118.
15. Geveiterd door: Stoelinga, B.G.J., Media-begripsbepaling, in: Roomer, J., (red.), *Reclame*, Kluwer, Deventer/Antwerpen, 1984, p. 14.

ABSTRACT, De Grooff, D., *The electronic paper, Masscommunicatie*, 1, 1987, p. 3-18.

This article defines the potential competitive position of two mediaclasses, namely the printed and the electronic newspaper, in function of there functional technographic capabilities. In other words, the author has tried to quantify the technicity of the media on the basis of there user function.

The general conclusion of this analysis is, that the competition between the printed and the electronic newspaper is primarily situated in the domain of short newstems. For other categories of news, the printed and the electronic newspaper are complementary.

These conclusions have to be put in relation to other factors that can influence the relationship between the printed and the electronic newspaper, like the economic position of these media and the uses and gratifications of the consumers.

Culturele Indicatoren, 1980-1985

In 1979 startte in Nijmegen het onderzoek *Televisie als Cultuurschepper*. Dit onderzoek van het Instituut voor Massacommunicatie beoogde na te gaan in hoeverre Gerbner's Cultural Indicators Theorie ook in Nederland valide en bruikbaar is. In deze theorie wordt onder meer verondersteld dat televisiekijken de visie op de werkelijkheid beïnvloedt. De visie van zware kijkers op de sociale werkelijkheid zou sterk bepaald worden door de werkelijkheid zoals die op de televisie naar voren komt (de cultivatiehypothese). Over Gerbner's theorie en onderzoek (inhoudsanalyse en ontvangersonderzoek) en over de kritiek daarop, alsmede over de eerdere replicatie van dit onderzoek in Nederland in 1980 is in dit tijdschrift en elders uitgebreid gepubliceerd.¹⁾ In dit artikel willen we de eerste resultaten van een recente replicatie, die in 1985 plaats vond, presenteren. Alleen de resultaten van de inhoudsanalyse komen aan bod. Alvorens daartoe over te gaan zullen we eerst kort ingaan op Gerbner's theorie en onderzoeksmodel.

Gerbner richt zich in zijn cultuur-theorie op de dominante vorm van "story-telling". Vroeger waren dat de verhalen die van generatie op generatie werden overgeleverd en de preken, die men kon aanhoren in de kerk. In het huidige elektronisch-technologisch tijdperk is deze functie door televisie, in het bijzonder door televisiedramaprogramma's overgenomen. Geweld is een centraal element in die programma's. "Television-violence is a dramatic demonstration of power which communicates much about social norms and relationships, about goals and means, about winners and losers, about the risk of life and the price of transgression of society rules. Violence loaden drama shows who gets away with what, why and against whom. 'Real world' victims as well as violents may have to learn their roles."²⁾ De primaire functie van televisie als de dominante cultuurbranche van de geïndustrialiseerde westerse samenleving kan dan worden gezien als het legitimeren van de bestaande orde. "It (televisie) is an agency of the established order and as such serves primarily to extend and maintain rather than to alter, threaten or weaken conventional conceptions, beliefs and behaviors. Its chief cultural function is to spread and stabilize social patterns, to cultivate not change but resistance to change."³⁾ Gerbner is van mening, dat hoewel de vorm van de televisiewerkelijkheid steeds verandert de basis elementen van de televisiewerkelijkheid steeds weer dezelfde zijn.

Niet de verschillen tussen programma's en de betekenis van individuele programma's zijn van belang, maar de "...commonalities of exposure and association that cultivate public conceptions".⁴⁾ Niet de verschillen in inhoud en vorm, maar juist de overeenkomsten – de nadruk op bijvoorbeeld geweld als middel tot oplossing van problemen, als symbool voor macht – van dramaprogramma's staan centraal. Kijkers krijgen zo'n overdosis aan geweld te zien, dat de wel heel specifieke opvattingen over de verdeling van macht binnen een samenleving, die in dat geweld opgesloten zitten, mede bepalend moeten zijn voor hun beelden, opvattingen en ideeën over de samenleving. Met andere woorden de televisiewerkelijkheid cultiveert bepaalde opvattingen bij kijkers.

Om de hiervoor zeer schetsmatig geformuleerde theorie te onderzoeken verricht Gerbner een tweetal deel-onderzoeken. Allereerst wordt de televisiewerkelijkheid onderzocht door middel van inhoudsanalyse. Gerbner gebruikt hier de term "message system analysis" om aan te duiden dat het om een symboolsysteem gaat en niet om individuele programma's. De resultaten van deze inhoudsanalyse worden in het tweede deelonderzoek: de cultivatie analyse⁵⁾ geconfronteerd met de "echte" werkelijkheid.

Op beide deelonderzoeken is kritiek geformuleerd. De kritiek op de inhoudsanalyse betreft vooral het ontbreken van aandacht voor de betekenisstructuur van verschillende inhoudselementen:

- de relatie tussen de symbolische inhoud, de onderliggende ideologie en de context van het getoonde;
- de specifieke logica, inherent aan een verhaal; en
- de wetmatigheden van het genre. Tevens richt de kritiek zich op de verschillende geweldsindicatoren die Gerbner hanteert.

De kritiek op de cultivatieanalyse betreft:

- de operationalisering van de kijkgedrag variabele;
- de afhankelijke variabele, met name het feit dat de meeste items negatief gesteld zijn;
- de controle op de invloed van andere variabelen: de vraag naar het "spurious" zijn van de relatie; en
- de vaagheid van de concepten "mainstreaming" en "resonance".

Voor een uitgebreide behandeling van deze kritiek willen we verwijzen naar de dissertatie van Bouwman.⁶⁾

Gerbner's onderzoek, zowel de inhoudsanalyse als het ontvangersonderzoek, is in 1980 voor het eerst in Nederland gerepliceerd. Op basis van dit onderzoek kwam Bouwman tot de conclusie dat er in Nederland sprake was van een samenhang tussen de televisiewerkelijkheid, kijkgedrag en opvattingen die te herleiden zijn tot de televisiewerkelijkheid. Gezien een toenemend televisieaanbod en een mogelijk veranderd gebruik van televisie, sloot hij een mogelijke samenhang tussen kijkgedrag en opvattingen, die te herleiden is tot de televisiewerkelijkheid nu en in de toekomst niet uit. Daarbij suggereert hij, dat een onderzoeksopzet waarbij het televisieaanbod over een langere periode door middel van inhoudsanalyse wordt onderzocht en waar de resultaten daarvan direct worden verwerkt in een panelonderzoek onder kijkers, het toetsen van deze samenhang beter mogelijk maakt. Zo'n opzet is echter bijzonder kostbaar en lijkt vooralsnog niet realiseerbaar.

Gerbner's onderzoeksmethode is ondanks de vele beperkingen die er aan kleven, vooralsnog de meest bruikbare. Een herhaling van het onderzoek⁷⁾ na vijf jaar leek ons zinvol. In dit artikel willen we ons beperken tot de behandeling van de resultaten van één deel van zijn onderzoek, namelijk de "Message System Analysis", de inhoudsanalyse van dramaprogramma's. Daarbij zullen we een vergelijking maken tussen de resultaten van 1980 en 1985.⁸⁾

Bij de behandeling van deze resultaten staat een van de veronderstellingen van Gerbner's onderzoek centraal, namelijk dat de televisiewerkelijkheid zich kenmerkt door allerlei stabiele patronen. Van deze veronderstelling is in het cultivatie-onderzoek ⁹⁾ gebruik gemaakt, zodat een secundaire analyse ten behoeve van het toetsen van de cultivatie hypothese kon worden uitgevoerd op data uit het Psyche Nop '79-onderzoek en op data van een NOS-panel peiling van begin 1981. Immers, er vanuit gaande dat de televisiewerkelijkheid vrijwel niet verandert, was het mogelijk antwoordcategorieën te formuleren op basis van het in 1980 uitgevoerde onderzoek naar de inhoud van televisiedrama, waarvan in het ontvangersonderzoek uit 1979 en 1981 gebruik kon worden gemaakt. Het leek ons zinvol om alsnog deze veronderstelling, namelijk dat de televisiewerkelijkheid stabiel is, te toetsen en ons niet alleen te baseren op de bevindingen van Gerbner zelf.

Een herhaling van de inhoudsanalyse is ons inziens tevens van belang omdat aldus een begin kan worden gemaakt met het opzetten van een regelmatige, "objectieve" meting van het geweld in televisieprogramma's. Met name Wiegman ¹⁰⁾ heeft hiervoor gepleit. Hoewel Van der Voort ¹¹⁾ er op gewezen heeft dat zijns inziens "objectief" meten van geweld niet zo zinvol is, hechten wij toch belang aan een "objectieve" registratie van een verschijnsel als geweld. Gerbner heeft er, ons inziens terecht, op gewezen dat een regelmatige registratie van geweld de context illustreert waarbinnen meer subjectieve benaderingen van geweld zin krijgen.

Method

In 1985 zijn we net als in 1980 uitgegaan van een steekproef van vier weken televisie in het begin van het najaar, de periode waarin de omroepen met nieuwe series beginnen.¹²⁾ Dat betekent dat we een dertiende deel van het totaal aanbod van televisiedrama gedurende het jaar 1985 hebben onderzocht. Uit deze steekproef zijn alleen avondprogramma's met een spelhandeling geselecteerd.

In tegenstelling tot 1980 hebben we de tijdsgrenzen voor kinder- en jeugd-dramaprogramma's en Prime Time dramaprogramma's strikter gedefinieerd. Dit in een poging om met een aanzienlijk kleiner budget toch zoveel mogelijk van het onderzoek te repliceren. Alle kinder- en jeugd-dramaprogramma's uitgezonden tussen 19.00 uur en 20.00 uur en alle Prime Time dramaprogramma's tussen 20.00 uur en 23.00 uur zijn geanalyseerd, behalve die programma's, die na 22.30 uur begonnen en na 23.15 uur afliepen. In 1980 hebben we de Prime Time dramaprogramma's die na 22.30 uur begonnen ongeacht het tijdstip van afloop wel geanalyseerd. Reden voor deze nadere definiëring van de tijdsgrens is dat tussen 1980 en 1985 het verschijnsel "nachtfilm" zijn intrede heeft gedaan. Zouden de nachtfilms in de analyse betrokken worden, dan zou de vergelijking met de gegevens uit 1980 in het geding zijn. Immers de zendtijd-toedeling aan de omroepen voor nachtfilms verloopt niet altijd conform de zendtijd-toedeling voor de rest van de avond.

In 1980 hebben we 105 programma's onderzocht, in 1985 waren dat er 95. Dit correspondeert met respectievelijk 75 en 52 uur televisie. Hieruit kun-

nen we concluderen dat er in 1985 meer kortere dramaprogramma's werden uitgezonden.

In de inhoudsanalyse in 1985 zijn slechts die variabelen opgenomen, waarvan in 1980 was gebleken dat ze betrouwbaar gecodeerd konden worden. Het betrof twee groepen variabelen:

- Variabelen m.b.t. het programma, bijvoorbeeld genre, periode waarin het programma speelt, herkomst van het programma, omroep, onderwerpen die aan bod komen in het programma zoals geweld, criminaliteit, sex, nauwe affectieve relaties.
- Variabelen m.b.t. hoofd- en bijfiguren in het programma, bijvoorbeeld leeftijd, ras, huwelijkse staat, "geweldgebruik", "gewelddondergaan", rook- en drinkgedrag.¹³⁾

Ten behoeve van een betrouwbaarheidsanalyse, is 21% van het materiaal opnieuw gecodeerd.¹⁴⁾ De opzet van het betrouwbaarheidsonderzoek kan in termen van Krippendorff¹⁵⁾ worden bestempeld als een test-test design, gericht op het verkrijgen van inzicht in de "reproducibility" van het onderzoeksmateriaal. Er is gebruik gemaakt van Krippendorff's betrouwbaarheidsmaat. De score per variabele moet groter/gelijk zijn aan .67 wil de variabele in het verdere onderzoek gerapporteerd worden.¹⁶⁾

Over het algemeen kan gesteld worden dat, evenals in 1980, de meeste variabelen een voldoende betrouwbaarheidsscore behalen. Voor variabelen die betrekking hebben op hoofd- en bijfiguren geldt zelfs dat deze aanzienlijk beter zijn gecodeerd. De betrouwbaarheidsscores van de variabelen "geweldgebruik door hoofd/bijfiguur" en "gewelddondergaan door hoofd-/bijfiguur" zijn in 1985 bijvoorbeeld .85 en .89, en waren in 1980 .69 en .77. Een mogelijke oorzaak van deze hogere betrouwbaarheid kan worden gezocht in het strakker omschrijven van het onderscheid tussen bijfiguren en figuranten. Moest in 1980 een bijfiguur gecodeerd worden als deze slechts een zin sprak, in 1985 hebben we als voorwaarde voor het coderen van een persoon uit een dramaprogramma als bijfiguur gesteld, dat deze ook een rol in het verhaal moet spelen. Uit het onderzoek in 1980 was gebleken, dat informatie met betrekking tot bijfiguren die slechts een enkele zin uitspraken, nauwelijks zinvol te coderen is. Dit heeft tot gevolg dat het aantal beoordeelde bijfiguren afneemt (zie tabel 1), maar daar staat tegenover dat de kwaliteit van de codering er op vooruit is gegaan. De betrouwbaarheid ligt hoger, daar de score "niet te beoordelen" veel minder voorkomt.

Tabel 1: Het aantal hoofd- en bijfiguren in 1980 en 1985

	1980		1985	
	N	%	N	%
hoofdfiguren	283	26	268	40
bijfiguren	808	74	406	60
totaal	1091	100	674	100

Gezien de beperkingen van het onderzoek in 1985, namelijk de nadere tijdsafbakening en het nader definiëren van wie als bijfiguur moet worden beschouwd, zou getwijfeld kunnen worden aan de vergelijkbaarheid van dit

onderzoek met dat van 1980. Wij zijn echter van mening, dat het hier om verbeteringen gaat, die de vergelijkbaarheid eerder vergroten, dan verkleinen. Door de nadere definiëring van het steekproefkader moest de tijdgrens worden bijgesteld, zodat de mogelijk storende invloed van nachtfilms weggenomen wordt. Door een duidelijker omschrijving van bijfiguren vallen juist die personen uit dramaprogramma's weg die toch weinig of storende informatie opleverden¹⁷⁾ en die bij verdere data-analyse toch buiten beschouwing zouden zijn gebleven. We zullen ons hier vooral beperken tot het bespreken van onderzoeksresultaten op basis van de analyse van hoofdfiguren. Daar waar ook bijfiguren in de analyse zijn betrokken, zullen we dat uitdrukkelijk vermelden.

Resultaten

Evenals in 1980 zijn we allereerst nagegaan welke thema's in 1980 en 1985 aandacht krijgen in televisiedrama en of er een samenhang bestaat wat betreft themakeuze in 1980 en 1985 (zie tabel 2). Het soort onderwerpen, dat aan bod komt in dramaprogramma's, blijkt nauwelijks te variëren. Geweld, nauwe affectieve relaties, financieel succes en sex zijn zowel in 1980 als 1985 onderwerpen die het meest in de programma's aan bod komen.

Tabel 2: Thema's waaraan aandacht wordt besteed in dramaprogramma's in 1980 en 1985

	1980		1985	
	% programma's	rang	% programma's	rang
	waarin thema	orde	waarin thema	orde
	voorkomt		voorkomt	
geweld	82%	1	82%	1
financieel succes	71%	2	55%	4
criminaliteit	68%	3	41%	7
nauwe affectieve relaties	64%	4	63%	3
sexueel gedrag	63%	5	66%	2
alcohol	61%	6	50%	6
ziekten/verwondingen	57%	7	39%	9
belang van behoren tot familie	50%	8	54%	5
minderheden	44%	9	27%	11
school	43%	10	36%	10
echtscheiding	28%	11	13%	12
sterven	27%	12	40%	8
	N=105		N=95	

Spearman's rho = .78, $p < .001$.

Ook ten aanzien van het thema of onderwerp dat centraal staat in de plot van het verhaal, blijkt er sprake te zijn van een sterke samenhang tussen 1980 en 1985 (Spearman's rho = .80, $p < .001$).¹⁸⁾ Nauwe affectieve relaties tussen mannen en vrouwen (29%, resp. 18%), criminaliteit (20% resp. 19%) en financieel succes (9%, resp. 8%) zijn belangrijke onderwerpen waarom het in de plot van dramaprogramma's gaat.

Wat betreft het centraal staan van geweld in de plot hebben we voor 1980 geen betrouwbare gegevens. Deze is dan ook bij de vergelijking tussen 1980 en 1985 buiten beschouwing gebleven. Voor 1985 kunnen we constateren

dat geweld in 10% van de programma's een centrale rol speelt in de plot. Geweld¹⁹ lijkt een van de belangrijkste onderdelen van de televisiewerkelijkheid te zijn. We zullen ons hiertoe dan ook verder beperken. Gerbner's onderzoek is vooral bekend geworden door de Violence Index (VI).²⁰ De validiteit van deze curieuse maat wordt, ook door ons, betwijfeld.²¹ In de volgende tabellen zullen we steeds de basisinformatie geven, waarop deze maat is gebaseerd. We zullen in de bespreking van de resultaten vooral nadruk leggen op die basisinformatie. Als curiosum zullen we de maat wel telkens vermelden.

In tabel 3 worden de resultaten met betrekking tot de verschillende geweldsvariabelen voor alle dramaprogramma's, kinder- en jeugd en Prime Time dramaprogramma's voor respectievelijk 1980 en 1985 gegeven.²²)

Tabel 3: Geweldsindicatoren voor alle, kinder- en jeugd en Prime Time dramaprogramma's, 1980 en 1985.

	alle		kinder- en jeugd		Prime Time	
	1980	1985	1980	1985	1980	1985
	N	N	N	N	N	N
Aantal programma's	105	95	40	40	65	55
Aantal uren	75	52	13	10	62	42
Aantal Hoofdfiguren	283	268	98	106	185	162
Aantal geweldsscènes	439	570	179	209	260	361
	%	%	%	%	%	%
% Programma's met geweld	82	82	85	80	80	82
% Hoofdfiguren betrokken bij geweld	57	50	66	47	52	51
% Hoofdfiguren betrokken bij moord	6	6	—	6	9	7
(VI)	(165)	(172)	(188)	(185)	(158)	(170)

Het percentage programma's dat geweld bevat is gelijk gebleven (82%). Het aantal personen dat bij geweld betrokken is neemt significant af ($Z = 1.78$, $<.05$). Het aantal betrokkenen bij moord blijft gelijk. Het aantal geweldsscènes neemt toe.

Bij Prime Time programma's bestaat er geen significant verschil tussen 1980 en 1985 wat betreft het percentage hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld en moord. Er is wel sprake van een toename van het aantal geweldsscènes. Het stabiel blijven van het aantal Prime Time dramaprogramma's dat geweld bevat, en van de betrokkenheid van hoofdfiguren daarbij, en de toename van het aantal geweldsscènes is verbazingwekkend als men dit afzet tegen de verschuiving, die waar te nemen is in het genre programma, dat gedurende Prime Time wordt uitgezonden. Een verschuiving van "love stories" naar "comedies" en een zeer sterke afname tussen 1980 en 1985 van het aantal programma's dat te karakteriseren is als "sociaal-realistisch" drama ($Z = 2.98$, $p <.01$). Gezien deze verschuiving in genre zou ook een verschuiving met betrekking tot het getoonde geweld verwacht mogen worden. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Geweld lijkt ongeacht het genre

een vast ingrediënt van Prime Time dramaprogramma's te zijn.

Minder kinder- en jeugdramaprogramma's bevatten geweld, een afname van 85% naar 80%. Dit verschil is echter niet significant. Ook hier doet zich de tendens voor dat significant minder hoofdfiguren bij geweld betrokken zijn ($Z = 2.71, p < .01$).²³) In tegenstelling tot wat in 1980 het geval was, zijn hoofdfiguren in kinder- en jeugdprogramma's in 1985 betrokken bij moord ($Z = 2.51, p < .01$).

Het aantal geweldsscènes neemt toe. Evenals in 1980 onderscheiden kinder- en jeugdramaprogramma's zich in 1985 van programma's voor volwassenen door het grote aantal geweldsscènes in een beperkte tijdsduur. Voor 1980 en 1985 zijn deze ratio's voor Prime Time dramaprogramma's 4.2 en 8.6 geweldsscènes per uur en voor kinder- en jeugdramaprogramma's respectievelijk 13.7 en 20.7. In kinder- en jeugdramaprogramma's komen in een relatief korte periode een groot aantal geweldsscènes voor. Overigens betreft het dan wel dramaprogramma's, die over het algemeen humoristisch van aard zijn: cartoons en dergelijke.²⁴) Juist in deze programma's komen een groot aantal geweldsscènes voor, namelijk 158, uitgezonden in nog geen vijf uur kijktijd. (zie tabel 4)

Tabel 4: Geweldsindicatoren voor kinder- en jeugdramaprogramma's en Prime Time dramaprogramma's naar "toon" van het programma, 1985.

	Kinder- en jeugdrama		Prime time drama			
	humor	gemengd	serieus	humor	gemengd	serieus
	N	N	N	N	N	N
Aantal programma's	28	5	7	26	10	19
Aantal uren	4,7	2,3	3,1	17,2	9,1	15,9
Aantal Hoofdfiguren	70	14	22	72	36	54
Aantal geweldsscènes	158	18	33	198	41	122
	%	%	%	%	%	%
% Programma's met geweld (%P)	82	80	71	85	90	74
% Hoofdfiguren betrokken bij geweld	50	42	41	55	47	18
% Hoofdfiguren betrokken bij moord	4	21	—	1	8	13
(VI)	(214)	(166)	(143)	(180)	(165)	(163)

Met name humoristische kinder- en jeugdramaprogramma's en kinder- en jeugdprogramma's met een gemengd (serieus/humoristisch) karakter bevatten geweld (resp. 82 en 80%). Geweld komt minder voor in serieuze kinder- en jeugdprogramma's, namelijk 71%. Het betreft hier echter geen significant verschil. Er doen zich evenmin significante verschillen voor tussen het percentage hoofdfiguren, dat bij geweld is betrokken in humoristische, gemengde en serieuze kinder- en jeugdramaprogramma's. Wel doen zich significante verschillen voor waar het gaat om het percentage hoofdfiguren dat betrokken is bij moord tussen enerzijds gemengde programma's en anderzijds humoristische en serieuze programma's ($Z =$ resp. 2.27 en 2.26, $p < .01$).

Bij Prime Time dramaprogramma's zijn het programma's die noch humoristisch, noch serieus zijn, die het meest frequent geweld bevatten (90%). In humoristische Prime Time dramaprogramma's wordt in 85% van de programma's geweld getoond. In serieuze dramaprogramma's wordt in 74% van de programma's geweld getoond. Deze verschillen zijn echter niet significant. Wel is er sprake van significante verschillen tussen het percentage hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld in humoristische en gemengde Prime Time dramaprogramma's enerzijds en serieuze Prime Time dramaprogramma's anderzijds ($Z = \text{resp. } 3.06 \text{ en } 2.94, p < .01$). Daar staat tegenover dat significant minder hoofdfiguren in humoristische Prime Time dramaprogramma's bij moord betrokken zijn, dan in gemengde of serieuze Prime Time dramaprogramma's. ($Z = \text{resp. } 1.75, p < .05 \text{ en } 2.80, p < .01$). Het aantal geweldsscènes in de programmacategorie noch humoristisch, noch serieus is laag, namelijk 41. Dit is 4 per programma of 4.5 per uur. In humoristische dramaprogramma's voor volwassenen worden de meeste geweldsscènes per uur getoond, namelijk 8 per programma of 11 per uur. In de serieuze Prime Time dramaprogramma's worden 122 geweldsscènes getoond. Dit is 6.4 per programma of 7.6 per uur.

De vraag dringt zich op welke omroepen gewelddadige dramaprogramma's uitzenden en of het om nederlandse producties, Amerikaanse producties of producties met een andere herkomst gaat. Wat betreft de omroepen zullen we ons in eerste instantie alleen richten op de A-omroepen.

Alvorens we nader ingaan op de resultaten, willen we hier benadrukken dat het om kleine aantallen gaat, wat tot enige voorzichtigheid bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten noodzaakt. Daar waar het gaat om een verschil tussen 1980 en 1985 voor de individuele omroepen, wat betreft het percentage programma's dat geweld bevat, is er geen sprake van een significant verschil. We zullen wel aangeven of er sprake is van een toe- of een afname.

Uit tabel 5 blijkt dat de AVRO in 1985 meer programma's is gaan uitzenden waarin geweld voorkomt. Dit geldt zowel voor Prime Time als kinderprogramma's. Significant meer hoofdfiguren in AVRO-programma's zijn bij geweld betrokken ($Z = 2.18, p < .05$). Overigens geldt dit niet voor Prime Time programma's maar wel voor kinder- en jeugdtelevisiedrama ($Z = 2.44, p < .01$). Daar staat tegenover dat er absoluut gezien minder geweldsscènes worden vertoond, maar relatief gezien is er sprake van een toename. Deze relatieve toename is te herleiden tot het "groot" aantal geweldsscènes in een beperkt aantal kinderprogramma's.

Ook bij de KRO is er sprake van een weliswaar niet significante toename van het aantal programma's waarin geweld voorkomt. Zowel in 1980 als in 1985 bevatten alle kinderprogramma's geweld. In 1985 programmeert de KRO in vergelijking met 1980 meer Prime Time programma's met geweld. Ook steeds meer hoofdfiguren zijn bij geweld betrokken. Het gaat hier echter niet om significante toenames. In kinder- en jeugd dramaprogramma's is 22% van de hoofdfiguren bij moord betrokken. Hier is wel sprake van een significante toename ($Z = 2.2, p < .01$). Wel heel opvallend is de zeer sterke toename van het aantal geweldsscènes in zowel de Prime Time als kinder- en jeugdprogramma's van de KRO.

Tabel 5: Geweldsindicatoren naar programmasoort, jaar en (A)omroep.

Alle programma's	AVRO		KRO		NCRV		TROS		VARA		VOO	
	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N
Aantal programma's	19	9	15	22	13	12	20	16	17	18	5	7
Aantal uren	14.7	3.3	10.2	12.3	7.1	7.0	14.9	9.9	11.4	9.3	4.8	5.1
Aantal hoofdfiguren	52	27	39	51	37	36	60	46	48	44	13	26
Aantal gewelds- scènes	72 %	62 %	67 %	202 %	42 %	122 %	66 %	58 %	105 %	98 %	37 %	16 %
% Programma's met geweld (%P)	89	100	80	96	85	84	85	69	82	84	80	72
% Hoofdfiguren be- trokken bij geweld	61	85	64	73	54	53	45	46	60	46	61	31
% Hoofdfiguren be- trokken bij moord (VI)	13 (180)	- (235)	- (166)	12 (231)	- (157)	11 (202)	5 (150)	- (133)	8 (181)	14 (175)	- (172)	4 (117)

Prime Time programma's

Prime Time programma's	AVRO		KRO		NCRV		TROS		VARA		VOO	
	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N
Aantal programma's	11	5	9	11	6	7	11	11	11	10	5	7
Aantal uren	12.7	2.3	8.0	10.5	4.9	5.0	11.5	8.8	9.3	7.8	4.8	5.1
Aantal hoofdfiguren	36	17	20	28	16	21	34	30	37	27	13	26
Aantal geweldsscènes	51 %	22 %	21 %	95 %	13 %	97 %	38 %	49 %	60 %	77 %	37 %	16 %
% Programma's met geweld (%P)	91	100	67	91	83	86	91	82	74	80	80	72
% Hoofdfiguren be- trokken bij geweld	64	76	45	53	44	62	38	60	51	52	61	31
% Hoofdfiguren betrokken bij moord (VI)	- (191)	- (204)	- (121)	4 (183)	- (137)	19 (233)	9 (151)	- (162)	11 (158)	18 (187)	- (172)	4 (117)

Kinder- en jeugdprogramma's

Kinder- en jeugdprogramma's	AVRO		KRO		NCRV		TROS		VARA		
	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	1980 N	1985 N	
Aantal programma's	8	4	9	11	6	5	11	5	11	8	
Aantal uren	2.0	.9	2.2	1.7	2.2	2.1	3.4	1.1	2.1	1.5	
Aantal hoofdfiguren	16	10	19	23	21	15	26	16	11	17	
Aantal geweldsscènes	21 %	40 %	46 %	107 %	29 %	25 %	28 %	9 %	45 %	21 %	
% Programma's met geweld (%P)	80	100	100	100	86	80	78	40	100	88	
% Hoofdfiguren be- trokken bij geweld	56	100	84	96	62	40	54	19	90	35	
% Hoofdfiguren be- trokken bij moord (VI)	- (170)	- (306)	- (241)	22 (359)	- (182)	- (154)	- (154)	- (79)	- (249)	- (162)	6 (162)

Bij de NCRV is er vrijwel geen sprake van een verschuiving in het aantal programma's met geweld. Bij kinder- en jeugd-dramaprogramma's is sprake van een lichte afname van het aantal programma's dat geweld bevat. Ook het aantal hoofdfiguren dat bij geweld betrokken is in alle dramaprogramma's en kinder- en jeugd-dramaprogramma's neemt af, maar deze afnames zijn niet significant. Ook het aantal geweldsscènes in deze programma's neemt af. Daar staat tegenover dat Prime Time programma's van de NCRV aanzienlijk meer geweldsscènes bevatten en 19% van de hoofdfiguren in 1985 bij moord is betrokken.²⁵ De toename van het aantal hoofdfiguren dat betrokken is bij moord is significant ($Z = 1.90, p < .05$). In tegenstelling tot 1985 was in 1980 het aantal geweldsscènes in NCRV Prime Time dramaprogramma's zeer beperkt en waren geen hoofdfiguren bij moord betrokken. Relatief weinig TROS-programma's bevatten in 1980 geweld, in 1985 is er sprake van een verdere afname van programma's met geweld. Het aantal geweldsscènes neemt eveneens af. Wel is er sprake van een minimale toename van het aantal hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld. Dit is vooral toe te schrijven aan een significant grotere betrokkenheid van hoofdfiguren bij geweld in Prime Time programma's ($Z = 2.67, p < .01$), bij kinder- en jeugd-programma's is er juist sprake van een significante afname van de betrokkenheid van hoofdfiguren bij geweld ($Z = 2.26, p < .05$).

In VARA programma's is er in 1985 in vergelijking met 1980 sprake van een geringe toename van het aantal programma's, waarin geweld voorkomt. Enerzijds is er sprake van een toename Prime Time programma's met geweld, anderzijds een afname van kinderprogramma's met geweld. Een vergelijkbare tendens doet zich voor met betrekking tot de betrokkenheid van hoofdfiguren. Er is bij alle dramaprogramma's een significante afname van het aantal hoofdfiguren, dat betrokken is bij geweld ($Z = 2.29, p < .01$). Dit verschil is enkel te herleiden tot de afname van het aantal hoofdfiguren dat in kinder- en jeugd-dramaprogramma's dat bij geweld is betrokken. ($Z = 2.89, p < .01$) Opvallend is de significante toename in Prime Time programma's van het aantal hoofdfiguren, dat bij moord is betrokken ($Z = 1.75, p < .05$).

Veronica zendt geen kinder- en jeugd-drama uit. Wat betreft drama uitgezonden in Prime Time is er sprake van een afname van het aantal programma's dat geweld bevat, een significante afname van het aantal hoofdfiguren dat bij geweld betrokken is ($Z = 1.79, p < .05$), een minimale toename van het aantal hoofdfiguren dat bij moord betrokken is en een sterke afname van het aantal geweldsscènes.

Concluderend kunnen we stellen dat er sprake is van een afname in kinder- en jeugd-drama van geweld, geïndiceerd door het aantal hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld, bij de TROS en VARA en een toename bij de AVRO.²⁶ Wat betreft Prime Time dramaprogramma's is er sprake van een toename van geweld, geïndiceerd door het aantal hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld, in TROS programma's en een afname bij VOO. Bij de VARA is sprake van een significante toename van het aantal hoofdfiguren, dat betrokken is bij moord.

Gezien het relatief kleine aantal programma's van de niet-A omroepen

zowel in 1980 als 1985 leek het ons zinvol om de gegevens uit deze jaren te combineren om zo toch iets meer te kunnen zeggen over de rol van geweld in de programmering van dramaprogramma's van de verschillende omroepen. De resultaten van de combinatie van de data uit 1980 en 1985 zijn gegeven in tabel 6. Het valt op dat met uitzondering van de NOS, de kleine omroepen EO, VPRO en IKON relatief weinig programma's met geweld uitzenden. Het verschil tussen de NOS en deze kleine omroepen is echter niet significant.²⁷ De AVRO vertoont significant meer dramaprogramma's met geweld, dan EO en IKON ($Z = \text{resp. } 3.00 \text{ en } 2.68, p < .01$). De KRO vertoont significant meer programma's met geweld dan EO, IKON en VPRO ($Z = \text{resp. } 2.69, 2.43 \text{ en } 2.43, p \text{ is in alle gevallen } < .01$). De conclusie die we hier uit mogen trekken is dat er nauwelijks verschil bestaat tussen de grote omroepen onderling wat betreft het percentage programma's dat geweld bevat. Zij vertonen relatief veel programma's met geweld. Aan de andere kanten bestaan er ook weinig verschillen tussen de kleine omroepen wat betreft het percentage programma's dat geweld bevat.

Wat betreft de betrokkenheid van hoofdfiguren bij geweld zijn er vooral significante verschillen waarneembaar tussen KRO en de volgende omroepen IKON, EO, TROS, VOO en VARA ($Z = \text{resp. } 4.00; 3.64; 3.43; 2.93 \text{ en } 2.42, p \text{ in alle gevallen } < .01$). De AVRO onderscheidt zich eveneens van de IKON en EO ($Z = 3.06 \text{ en } 2.39, p < .01$). Ook in de programma's van NCRV, VARA en NOS zijn significant meer personen bij geweld betrokken, dan in de programma's van de IKON ($Z = \text{resp. } 3.04; 2.72 \text{ en } 2.53, p < .01$).

Dit duidt ons inziens er eveneens op dat er tussen de "grote" omroepen onderling er weinig onderscheid bestaat met betrekking tot betrokkenheid van hoofdfiguren met geweld. Terwijl ook de kleine omroepen, gezien het kleine percentage hoofdfiguren dat bij geweld is betrokken, min of meer bij elkaar horen, uitgezonderd de NOS.²⁸)

Ook de bevindingen met betrekking tot het aantal geweldsscènes dat de omroepen uitzenden, bevestigt de conclusie dat er een verschil is tussen de grote omroepen en de kleine omroepen wat betreft het uitzenden van programma's met geweld en de nadruk dat dat geweld in programma's krijgt, zoals bijvoorbeeld geïndiceerd door de betrokkenheid van hoofdfiguren bij geweld. Van de 200 programma's is 62% afkomstig van AVRO, KRO, NCRV en VARA. Daarin verschijnen echter wel ruim 75% van de geweldsscènes.

Nu komen wij bij de vraag of geweld in dramaprogramma's op de nederlandse televisie geïmporteerd is of van eigen bodem komt.

Allereerst moeten we constateren dat zich nauwelijks significante verschillen tussen 1980 en 1985 voordoen tussen nederlandse, amerikaanse en overige producties, wat betreft het percentage dramaprogramma's dat geweld bevat. Dat geldt zowel voor alle programma's, als voor Prime Time en kinder- en jeugd dramaprogramma's. Uitzondering vormt de categorie ove-

Tabel 6: Gewelddindicatoren voor alle programma's uit 1980 en 1985 samen, naar omroep.

	AVRO	EO	IKON	KRONCRV	NOSTROS	VARA	VOOVPRO			
Aantal programma's	28	11	6	37	25	5	36	35	12	5
Aantal uren	18	3.6	2.1	22.5	14.1	6.1	24.8	20.6	9.9	5
Aantal hoofdfiguren	79	29	18	90	73	13	106	92	39	12
Aantal geweldsscènes % programma's met geweld (%P)	134	22	5	269	164	25	124	203	53	10
% Hoofdfiguren be- trokken bij geweld	93	54	50	89	84	100	78	83	75	60
% Hoofdfiguren be- trokken bij moord (V)	57	31	17	69	53	61	45	52	41	50
	9	-	-	7	5	23	3	11	2	-
	(184)	(101)	(73)	(203)	(178)	(202)	(143)	(177)	(137)	(118)

rige producties. In Prime Time programma's is er voor deze categorie tussen 1980 en 1985 sprake van een significante toename van het percentage programma's dat geweld bevat ($Z = 1.77$, $p < .05$), voor kinder- en jeugdtelevisiedrama is er sprake van een significante afname ($Z = 1.76$, $p < .05$). Wat betreft het percentage hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld zijn er geen significante verschillen voor de programma's met een verschillende herkomst tussen 1980 en 1985 waarneembaar. Alleen in kinder- en jeugd-dramaprogramma's die niet uit Nederland of uit de Verenigde Staten afkomstig zijn is er sprake van een significante afname tussen 1980 en 1985 ($Z = 5.16$, $p < .01$)²⁹

In eigen producties zijn de omroepen terughoudend met geweld, met name in kinder- en jeugdprogramma's. (zie tabel 7). Daar staat tegenover dat de Amerikaanse programma's, die de omroepen uitzenden, vooral wat kinderen jeugd-dramaprogramma's betreft, veel geweld bevatten.

Amerikaanse programma's onderscheiden zich in dit opzicht dan ook significant van nederlandse en andere producties ($Z = \text{resp. } 4.11$, $p < .01$, en 2.11 , $p < .05$). Een groot deel van de hoofdfiguren in Amerikaanse kinder- en jeugd-drama (89%) is bij geweld betrokken. Opvallend is het bijzonder lage percentage hoofdfiguren, dat betrokken is bij geweld, in kinder- en jeugd-dramaprogramma's met een andere herkomst.³⁰) Alle onderlinge verschillen tussen Amerikaanse, nederlandse programma's en programma's met een andere herkomst zijn significant.³¹) Het aantal geweldsscènes in kinder- en jeugd-dramaprogramma's van Amerikaanse herkomst is ook groot (147). Dit is 70% van alle geweldsscènes uit kinder- en jeugdprogramma's, maar ook de kinder- en jeugd-dramaprogramma's met een andere herkomst, die vaak geweld bevatten. Programma's geïmporteerd uit andere landen bevatten iets minder vaak geweld, dan de Verenigde Staten.

Wat betreft Prime Time programma's ontlopen geïmporteerde programma's uit de Verenigde Staten en uit andere landen elkaar vrijwel niet. In respectievelijk 82% en 93% van de programma's komt geweld voor, 54% en 56% van de hoofdfiguren zijn bij geweld betrokken en 7% en 17% bij moord. Alleen dit laatste verschil is significant ($Z = 1.67$, $p < .05$) De programma's bevatten respectievelijk 144 en 153 geweldsscènes.

Nederlandse programma's bevatten iets minder vaak geweld (74%), minder

hoofdfiguren zijn bij geweld betrokken (46%), terwijl het aantal geweldsscènes aanzienlijk lager is. In vergelijking met de gegevens voor Amerikaanse

Tabel 7: Geweldsindicatoren naar programmasoort, jaar en herkomst.

Alle programma's						
	1980			1985		
	Ned N	VS N	Overig N	Ned N	VS N	Overig N
Aantal programma's	18	36	51	40	33	22
Aantal uren	15.4	27.5	32.4	17.2	17.1	18.0
Aantal hoofdfiguren	40	104	139	111	96	61
Aantal geweldsscènes	58	184	197	120	291	159
	%	%	%	%	%	%
% Programma's met geweld	72	92	78	75	88	82
% Hoofdfiguren betrokken bij geweld	47	59	59	40	68	39
% Hoofdfiguren betrokken bij moord	10	6	5	1	9	11
(VI)	(143)	(181)	(162)	(135)	(209)	(162)
Prime Time programma's						
	1980			1985		
	Ned N	VS N	Overig N	Ned N	VS N	Overig N
Aantal programma's	15	23	27	23	17	15
Aantal uren	14.6	23.1	24.5	12.9	13.4	15.9
Aantal hoofdfiguren	36	70	79	63	58	41
Aantal geweldsscènes	54	121	85	64	144	153
	%	%	%	%	%	%
% Programma's met geweld	80	91	70	74	82	93
% Hoofdfiguren betrokken bij geweld	50	53	53	46	54	56
% Hoofdfiguren betrokken bij moord	11	9	9	—	7	17
(VI)	(156)	(174)	(146)	(135)	(181)	(206)
Kinder- en jeugdprogramma's						
	1980			1985		
	Ned N	VS N	Overig N	Ned N	VS N	Overig N
Aantal programma's	3	13	24	17	16	7
Aantal uren	0.8	4.4	7.9	4.3	3.7	2.1
Aantal hoofdfiguren	4	34	60	48	38	20
Aantal geweldsscènes	4	63	112	56	147	6
	%	%	%	%	%	%
% Programma's met geweld	33	92	87	23	93	57
% Hoofdfiguren betrokken bij geweld	33	71	67	31	89	5
% Hoofdfiguren betrokken bij moord	—	—	—	2	13	—
(VI)	(79)	(208)	(198)	(89)	(294)	(69)

programma's en programma's met een andere herkomst zijn deze verschillen echter niet significant.

Concluderend kunnen we stellen dat verschillen zich vooral voordoen tussen Amerikaanse kinder- en jeugd-dramaprogramma's en programma's met een Nederlandse of andere herkomst. Wat betreft Prime Time dramaprogramma's zijn de verschillen tussen programma's uit Nederland, Amerika en andere landen niet zo groot.

Het blijft de vraag of het geweld dat getoond wordt wel nodig is om de boodschap, die in het programma zit over te dragen. Daarom hebben we aan de codeurs gevraagd te beoordelen of het geweld in het programma binnen de context van de plot noodzakelijk is.³²⁾ Dient het geweld enkel als spanningsmoment of heeft het een functie in het verhaal? In 59% van de programma's was het geweld niet noodzakelijk. In 12% was dat wel het geval. Met andere woorden een zeer groot deel van de programma's had ook met minder of geen geweld gemaakt kunnen worden. Geweld dient in deze niet anders dan een spanningsmoment in het programma.³³⁾

Naast het kwantitatieve aspect van geweld blijft nog altijd de vraag open in wat voor betekenis het geweld gebruikt wordt. Op zich is het moeilijk om zoiets als de betekenis van geweld te operationaliseren.³⁴⁾ Om nu enigszins inzicht te krijgen in de betekenisstructuur van geweld, zijn we in het onderzoek uit 1985 nagegaan of het geweld dat door hoofd- en bijfiguren wordt begaan en ondergaan, gezien "eerdere ervaringen" in het programma, al dan niet legitiem is, dat wil zeggen een juridische of morele rechtvaardiging kent in het handelingsverloop.³⁵⁾ Bij 70% van de 126 personen, die geweld begaan, ontbreekt enige vorm van legitimatie van dit gedrag. Bij 75% van de 156 personen, die geweld ondergaan, kent het tegen hen gerichte gedrag geen enkele vorm van juridische of morele legitimatie.

Conclusies

Hoewel er sprake is van een verschuiving in genre tussen 1980 en 1985 blijkt dit wat betreft de onderwerpen, die in dramaprogramma's voorkomen of centraal staan, nauwelijks van invloed te zijn. Ook in 1985 is geweld een van de belangrijkste onderdelen van de televisiewerkelijkheid. Het is opvallend dat geweld zowel in 1980 als in 1985 in 82% van de programma's voorkomt. Terwijl in 10% van de programma's in 1985 geweld centraal staat in de plot, in zijn totaliteit is het aantal programma's met geweld relatief gezien gelijk gebleven, maar het geweld komt wel frequenter voor. Dit blijkt uit het toegenomen aantal geweldsscènes.

Het aantal kinder- en jeugd-dramaprogramma's met geweld is iets, maar niet significant, afgenomen, het aantal Prime Time dramaprogramma's dat geweld bevat is iets, maar ook weer niet significant toegenomen. Opvallend is de forse toename van het aantal geweldsscènes in kinder- en jeugd-dramaprogramma's. Verder is het opvallend dat in 1985 in kinder- en jeugd-dramaprogramma's ook hoofdfiguren bij moord zijn betrokken. Het geweld in kinder- en jeugd-dramaprogramma's concentreert zich in 1985 vooral in

humoristische programma's. De geweldsscènes komen juist in deze programmacategorie voor. Geweld komt minder aan bod in meer serieuze programma's voor deze doelgroep. Gezien Van der Voort's opvattingen, die er vanuit gaat dat juist de laatste "vorm" van geweld kwalijke gevolgen heeft, is dat enkel positief te waardenen.

Uit het onderzoek blijkt dat er sprake is van een afname in kinder- en jeugd drama van geweld, geïndiceerd door het aantal hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld, bij de TROS en VARA en een toename bij de AVRO. Wat betreft Prime Time dramaprogramma's is er sprake van een toename van geweld, geïndiceerd door het aantal hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld, in TROS programma's en een afname bij VOO. Bij de VARA is sprake van een significante toename van het aantal hoofdfiguren dat betrokken is bij moord. Verder doen zich geen significante verschillen voor als we de geweldsindicatoren voor de verschillende omroepen tussen 1980 en 1985 vergelijken.

Opvallend is het onderscheid dat valt te maken tussen de "grote" omroepen enerzijds en de "kleine" omroepen anderzijds als het gaat om het percentage programma's dat geweld bevat en de betrokkenheid van hoofdfiguren bij geweld. Zij vertonen relatief veel programma's met geweld, een groot percentage hoofdfiguren is bij geweld betrokken en de "grote" omroepen zenden de meeste geweldsscènes uit. Aan de andere kant bestaan er ook weinig verschillen tussen de kleine omroepen wat betreft het percentage programma's dat geweld bevat, het aantal hoofdfiguren dat bij geweld is betrokken en het aantal geweldsscènes. De NOS is hierop een uitzondering.

Ook in 1985 zijn de kinder- en jeugd dramaprogramma's, die geweld bevatten, voornamelijk afkomstig uit de Verenigde Staten. Daar staat tegenover dat geweld in nederlandse producties voor deze doelgroepen minder voorkomt. Wat betreft Prime Time programma's is het onderscheid naar herkomst minder relevant. Er doen zich geen significante verschillen voor tussen de programma's uit Nederland, de Verenigde Staten of andere landen, als het gaat om het percentage programma's dat geweld bevat of het percentage hoofdfiguren dat betrokken is bij geweld.

Veel geweld kent geen enkele vorm van legitimering en is veelal niet noodzakelijk voor het verloop van het verhaal. In die zin functioneert geweld enkel als een spanningsmoment en voegt weinig substantieels toe aan het getoonde. Slechts 12% van het geweld is te rechtvaardigen uit het handlingsverloop en in 75% van de gevallen waarin een hoofdpersoon geweld gebruikt ontbreekt enige vorm van legitimatie van dat gedrag.

Wat betreft Gerbner's theorie kunnen we stellen dat een aantal basisaannamen bevestigd worden. De televisiewerkelijkheid, zoals vervat in televisiedrama, verandert nauwelijks of niet. Dezelfde onderwerpen staan centraal. Geweld is nog steeds een van de voornaamste ingrediënten, zowel in 1980 als 1985. Over het algemeen mogen we concluderen dat als we vergelijken tussen 1980 en 1985 er slechts in een beperkt aantal gevallen sprake is van significante verschillen tussen scores op de verschillende geweldsindicatoren. In het merendeel van de gevallen gaat het echter om verschillen die niet significant zijn. Daarmee wordt Gerbner's veronderstelling dat de televisie-

werkelijkheid zich kenmerkt door stabiele patronen min of meer bevestigd. We willen hier benadrukken dat het getoonde geweld in veel gevallen nauwelijks betekenis heeft en slechts dient als een spanningsmoment. Desalniettemin is het te vrezen dat door de centrale plaats van geweld in drama-programma's de gewenning aan evenals de acceptatie van dit verschijnsel steeds groter wordt.

Op zich zijn deze conclusies niet zo schokkend. Mogelijkerwijs is het verwijt te maken dat het hier om "much ado about nothing" gaat. Wat dit onderzoek wel oplevert zijn concrete, controleerbare gegevens met betrekking tot een stukje werkelijkheid, namelijk die van televisie, waar iedereen schijnbaar kenner van is, maar weinig mensen serieus studie van maken. Dat is ons inziens ook de waarde van dit deel van het Culturele Indicatoren onderzoek. Op basis van deze analyse weten we meer over de ontwikkelingen of het uitblijven daarvan, die zich in de televisiewerkelijkheid voordoen.

NOTEN

1. Zie H. Bouwman, Television Audiences watch by the hour. Een overzicht van Gernbner's opvattingen over cultural Indicators, in: *Massa communicatie*, (1982) X, 1, pp. 7-24. G. Melischek, K.E. Rosengren, J.G. Stappers (eds), *Cultural Indicators*, Wenen, 1984. H. Bouwman, *Televisie als Cultuurschepper*, Amsterdam, VU-uitgeverij, maart 1987.
2. G. Gerbner & L. Gross, Living with television: the violence profile, in: *Journal of Communication*, 1976, (26), 2, pp. 173-199, p. 178 op cit.
3. G. Gerbner & L. Gross, 1976, p. 175 op cit.
4. G. Gerbner & L. Gross, A reply to Newcomb's "Humanistic Critique", *Communication Research*, 1972, 2, p. 223.
5. Een ontvangersonderzoek.
6. H. Bouwman, *Televisie als Cultuurschepper*, maart 1987, VU-uitgeverij, met name hoofdstukken 5.2 en 6.
7. Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door een subsidie van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
8. Een cultivatie-analyse op basis van een secundaire analyse van het SOCON-onderzoek wordt momenteel uitgevoerd.
9. Dit cultivatieonderzoek is uitgevoerd in 1980-1981.
10. O. Wiegman, B. Baarda, en S. Seydel, *Agressie en Criminaliteit*, Deventer, 1982, met name p. 90.
11. Zie o.a. de discussie over objectief en subjectief meten van geweld, met name in: B. Baarda, M. Kutschreuter, Objectief versus subjectief meten van agressie in televisieprogramma's, in: *Massacommunicatie*, 11, 1983, nr. 2, p. 94-100; B. Baarda, M. Kutschreuter, (Ver)tellen: agressie op televisie, in: *Massacommunicatie*, 11, 1983, nr. 5/6, pp. 366-371; T.H.A. van der Voort, Meting op geweldsaanbod op televisie: een "objectieve" telmaat vs een "subjectieve" belevingsmaat, in: *Massacommunicatie*, 11, 1983, nr. 5/6, pp. 355-366; en T.H.A. van der Voort, Nog eens de meting van het geweldsaanbod op televisie: een antwoord aan Baarda en Kutschreuter, in: *Massacommunicatie*, 12, 1984, nr. 2., pp. 98-100.
12. Uit eerder onderzoek was ons gebleken dat deze (herfst) periode representatief is voor het jaaraanbod van televisieprogramma's, zowel wat betreft het aantal dramaprogramma's dat uitgezonden wordt door de verschillende omroepen, als wat betreft de verdeling van eigen producties en import.
13. Naast traditionele Gerbner-variabelen hebben we ook een aantal nieuwe meetinstrumenten ontwikkeld, hierover hopen we in de toekomst te publiceren.
14. In tegenstelling tot 1980 hebben we in 1985 niet met codeursparen gewerkt maar met één codeur per programma. Het werken met codeursparen zou een verduubeling van het budget hebben betekend. Overigens betrof het codeurs die ook in 1980 aan het onderzoek hebben meegewerkt. De codeurs hebben een training gehad, waarin we gebruik hebben gemaakt van de ervaring die in 1980 was opgedaan.
15. K. Krippendorff, *Content Analysis, an introduction to its methodology*, Sage, Londen, 1980, p. 131.
16. Uit de betrouwbaarheidsanalyse bleek dat geweldsvariabelen, die in 1980 pas na hercodering een voldoende betrouwbaarheidsscore hadden, nu vrijwel probleemloos gecodeerd zijn. Oorzaak hiervan is vermoedelijk de intensievere training. Enkele variabelen, die betrekking hebben op "sexueel" gedrag hebben betrouwbaarheidsscores, die onder .67 liggen. Het probleem met variabelen, die betrekking

hebben op "sexueel" gedrag, is dat veel van de verschijnselen, die hier volgens Gerbners omschrijving onder vallen, in de ogen van nederlandse codeurs hier niet toe behoren.

- De Amerikaanse omschrijving van sexueel gedrag is aanzienlijk ruimer dan de nederlandse. Al eerder is er door ons (Zie H. Bouwman & J.G. Stappers, *The Dutch Violence Profile*, In: G. Melischek, K.E. Rosengren en J.G. Stappers, *Cultural Indicators*, Wenen, 1984, pp. 113-128), maar ook door anderen (bijvoorbeeld G. Bock, *Not every shoe fits every shoe, Some perspectives on International Cultural Indicator Research*, in: G. Melischek, K.E. Rosengren en J.G. Stappers, *Cultural Indicators*, Wenen, 1984, pp. 129-136.) op gewezen dat, gezien verschillen in cultuur, zich problemen voordoen bij de toepassing van een amerikaans meetinstrument in een Europese setting. Deze problemen betreffen met name variabelen die een subjectieve dimensie hebben en variabelen met betrekking tot sexueel gedrag.
17. Het betreft vooral "missing values", die over het algemeen ook de oorzaak zijn van lage betrouwbaarheidsscores.
 18. Daar geweld in 1980 en sex in 1985 pas na hercodering voldoende betrouwbare scores haalden, zijn deze bij de berekening van Spaerman's rho voor het onderwerp, dat centraal staat in de plot, buiten beschouwing gelaten.
 19. Onder geweld verstaan we, evenals Gerbner, het daadwerkelijk gebruik van fysieke kracht (met of zonder wapen) tegen zichzelf of anderen, of directe acties tegen iemands wil met als gevolg dat iemand pijn kan worden gedaan, gewond of gedood kan worden. Geweld moet aannemelijk en geloofwaardig zijn; kan intentioneel zijn of per ongeluk; ongelukken, rampen en natuurverschijnselen, die de eerder omschreven gevolgen voor personen hebben, worden ook onder geweld gerekend.
 20. De formule voor de Violence Index is als volgt:
 $VI = \%P + 2 (R/P) + 2 (R/H) + \%V + \%K$, waarbij
 $\%P$ = het aantal programma's dat geweld bevat
 R/P = het aantal geweldsscènes per programma
 R/H = het aantal geweldsscènes per uur
 $\%V$ = percentage hoofdfiguren dat bij geweld betrokken is
 $\%K$ = percentage hoofdfiguren dat bij moord betrokken is
 21. Hoewel het in de samenstellende delen in alle gevallen om geweld gaat, is het toch onduidelijk waarom deze elementen gesommeerd worden. Het is verder de vraag of het zinvol is om percentage en ratio's samen te nemen en de willekeurige vermenigvuldiging van de ratio's met een factor 2 roept ook vragen op. Daarnaast wordt in deze formule de betrokkenheid bij moord dubbel geteld, namelijk zowel in $\%V$, als in $\%K$.
 22. Jeugdprogramma's zijn programma's uitgezonden tussen 19.00 en 20.00 uur, die primair op kinderen en jongeren gericht zijn, Prime Time programma's worden over het algemeen tussen 20.00 en 22.30 uur uitgezonden en hebben vooral volwassenen als doelgroep.
 23. Het ligt voor de hand dat de significante verschuiving wat betreft het aantal personen dat bij geweld is betrokken voor alle programma's te herleiden is tot die van kinder- en jeugdtelevisiedrama.
 24. In 1980 was deze variabele onbetrouwbaar gecodeerd, hier kunnen we dus enkel gegevens voor 1985 behandelen.
 25. De oorzaak hiervoor ligt waarschijnlijk bij het programma *Hill Street Blues*.
 26. Gerbner's Violence Index, die op de hiervoor behandelde gegevens is gebaseerd, illustreert dit. Om toch iets te kunnen zeggen over de validiteit van deze maat zijn wij nagegaan of er een samenhang tussen de rangorde die bestaat wat betreft geweld in programma's van de verschillende omroepen, gebaseerd op de Violence Index enerzijds en respectievelijk het percentage programma's, dat geweld bevat, het percentage hoofdfiguren dat bij geweld is betrokken en het aantal geweldsscènes anderzijds. We vonden voor alle programma's de volgende samenhangen (Spearman's Rho) .67, .70 en .69, voor Prime Time programma's .65, .89 en .67 en voor kinder- en jeugdprogramma's .92, .95 en .85 (voor alle geldt dat p kleiner, gelijk is aan .01). Hieruit mogen we concluderen dat de Violence Index, hoewel een uiterst curieuse maat, toch enige indicatie geeft voor de mate waarin geweld in bepaalde categorieën programma's voorkomt.
 27. In principe zou hier een Scheffe-test uitgevoerd moeten worden. We volstaan echter met het paarsgewijs vergelijken van proportie-verschillen, maar hanteren daarbij wel een strikter betrouwbaarheids criterium. P moet dan ook wil er sprake zijn van significantie $< .01$.
 28. In de NOS programma's zijn bijvoorbeeld de hoofdfiguren significant meer bij moord betrokken dan de hoofdfiguren in programma's van TROS, EO, VOO, IKON en NCRV ($Z = \text{resp } 3.12; 2.70; 2.42; 2.34$ en 2.20 , $p < .01$)
 29. Het geweld in deze programma categorie wordt primair door bijfiguren begaan.
 30. Vooral bijfiguren zijn in deze programma's bij geweld betrokken.
 31. Nederland - Amerika: $Z = 5.27$, $p < .01$. Nederland - Overig: $Z = 2.36$, $p < .01$. Overig - Amerika: $Z = 6.40$, $p < .01$.
 32. De betrouwbaarheid van deze in 1985 geïntroduceerde variabele is .82. In 1980 en in een aantal vooronderzoeken hebben we gepoogd hierin inzicht te krijgen. Dat leverde nooit betrouwbare resultaten op. In het onderzoek hebben we door codeurs direct laten beoordelen of er sprake was van overbodig geweld. Tot onze verbazing leidt deze directe operationalisatie wel tot betrouwbare resultaten.
 33. Volgens Prokop (*Faszination und Langweile, Die populären Medien*, Stuttgart, 1979) dient geweld slechts om de aandacht van de kijker vast te houden.
 34. In het onderzoek zoals gerapporteerd in "Televisie als Cultuurschepper" is gepoogd hieraan door middel van een ander meetinstrument aandacht te besteden. De variabelen die dit indiceerde waren echter onvoldoende betrouwbaar gecodeerd.

De TROS en VOO vertonen bijvoorbeeld relatief weinig geweld. Toch hoeft men de programmering van beide omroepen niet positief te waarderen. De TROS zendt immers een programma als het A-team uit. Ook Veronica's Miami Vice, dat overigens niet in onze steekproef zat, is niet te beschouwen als een geweld-arm programma. Voor beide programma's geldt dat het geweld schijnbaar geen betekenis heeft, anders dan dat het geweld is om het geweld. Ondanks kogelregens, die uit mitrailleurs sproeien, lijken er nooit slachtoffers te vallen.

35. De betrouwbaarheid van deze "nieuwe" variabelen is respectievelijk .76 en .81.

ABSTRACT, Bouwman, Meier & Nelissen, Cultural Indicators, 1980-1985, Massacommunicatie, 1, 1987, p. 18-35

In this article the results of a content analysis of dramaprogrammes broadcasted on Dutch television in 1985 are reviewed. This content analysis is based on Gerbner's Cultural Indicators theory. The results of the analysis of 1985 are compared with the same analysis performed in 1980. One of Gerbner's hypothesis is tested, namely the thesis "television reality is characterized by stable patterns". The results indicate that although there are significant differences in genre, there is no significant difference between the topics which are presented in drama-programmes or which are a central part of the plot of drama-programmes. Violence is, as assumed by Gerbner, an important part of (Dutch) television reality. This conclusion is not based on the Violence Index - we doubt the validity of this measure - but on the basic components of this measure. In most cases there is no significant difference between results for 1980 and 1985 as indicated by the scores on the components of the Violence Index. This conclusion is valid for the comparison between 1980 and 1985 for all drama-programmes, for children- and youth-drama-programmes, for Prime Time drama-programmes, for drama-programmes as broadcasted by the different Dutch broadcasting organisations or for drama-programmes with a different origin.

PETER DEJAEGHER & PETER DHONDT

Stentorstemmen en gefluister

De buitenlandse nieuwsstroom bij Belga – Een input-output analyse¹⁾

Een kwantitatieve input-output analyse van het buitenlands nieuws bij het Belgische persbureau Belga toont aan dat het output- zowel als het inputnieuws hoofdzakelijk op Europa en het Westen afgestemd is. Zelfs bij de toch al schaarse berichten uit de niet-westerse wereld blijkt een meerderheid te verwijzen naar het optreden of de invloed van westerse landen in deze regio's.

Op inhoudelijk vlak overheersen zowel bij Belga als bij de inputagentschappen de nieuwscategorieën politiek, militair, economisch en sportnieuws. De Belgaredactie verschuift het accent wel op onmiskenbare wijze van de politiek naar de sport en de economie.

Het Belganieuws steunt hoofdzakelijk op de grote persbureaus en is niet significant minder conflictgericht dan het nieuws van deze giganten.

Wie het over internationale communicatie heeft, kan niet om de wereldnieuwsagentschappen heen. Reuter, AP, AFP, UPI en TASS: een handvol organisaties bezet een sleutelpositie in de produktie van internationaal nieuws. Men schat bijvoorbeeld dat 80% van de internationale nieuwsitems in de westerse massamedia door hen geleverd wordt. In het denken rond een "Nieuwe Internationale Informatie Orde" valt de beschrijving van de "oude" orde nagenoeg samen met een opsomming van verwijten aan het adres van de wereldnieuwsagentschappen. De inhoud van deze politieke discussie bleek richtinggevend voor het wetenschappelijk onderzoek in dit domein: het regende en regent nog steeds verslagen over de manier waarop en de mate waarin de nieuwsgiganten de internationale nieuwsstromen determineren.²⁾

De laatste jaren begint echter om uiteenlopende redenen ook de belangstelling voor de nationale, internationale³⁾ en "alternatieve" nieuwsagentschappen te groeien. Stilaan wordt duidelijk dat met name ook nationale agentschappen hun stempel drukken op de samenstelling van de internationale nieuwsinput in een gegeven land,⁴⁾ vooral in die landen waar de media kleinschalig of minvermogend zijn.

De studie die aan de basis van dit artikel ligt, ging de betekenis na van het Belgische nationale nieuwsagentschap Belga in de internationale nieuwsstroom in België. We zouden de positie van Belga in dit opzicht willen omschrijven als "vrij binnen nauw omschreven grenzen". Belga is maar een onbetekenend pionnetje op het internationale informatieschaakbord. Belga gaat niet zelf op nieuwsjacht uit in het buitenland en is dus totaal afhankelijk van wat haar inputagentschappen haar leveren: als de grote agentschappen er bijvoorbeeld het zwijgen toe doen over het probleem van de verdwijning van het evenaarswoud, kan Belga dat niet gauw even rechtzetten, en als

uit Midden-Amerika alleen maar oorlogsnieuws Belga bereikt, is het voor de redactie moeilijk een evenwichtig nieuwsaanbod samen te stellen. Inzoverre is Belga met handen en voeten gebonden aan de internationale informatiestructuren. Toch is het potentiële belang van Belga als schakel in de internationale informatieketen significant. Belga heeft in de eerste plaats de keuze van de inputagentschappen in eigen handen. Ten tweede is de selectie die de Belgaredacteuren doorvoeren op het inputmateriaal zo ingrijpend dat in de output wel eens heel andere zaken naar voren gehaald zouden kunnen worden. We kunnen onze onderzoeksoepzet kernachtig omschrijven als een zo nauwkeurig en betrouwbaar mogelijke beschrijving van de buitenlandse nieuwsstroom bij Belga. Zo'n analyse moet het mogelijk maken de voornaamste determinanten van input en output te bepalen en te vergelijken. Hierdoor hopen we zicht te krijgen op de mate waarin de concrete internationale informatieproblematiek zoals die zich manifesteert in België, bepaald wordt door wat bij Belga gebeurt. Hiermee zijn ook meteen de grenzen van het onderzoek aangegeven: het gaat om een kwantitatieve input-output analyse, de individuele gatekeeping noch de institutionele factor worden in de analyse betrokken.

Vooraleer we dieper ingaan op de onderzoeksmethode, behandelen we kort enkele specifieke kenmerken van Belga. Het Belgische nationale nieuwsagentschap werd in 1920 opgericht als naamloze vennootschap met kapitaal dat hoofdzakelijk afkomstig was van de Generale Bankmaatschappij en de Bank van Brussel. Na de tweede wereldoorlog kwam echter ongeveer 80% van de aandelen in handen van de Belgische Dagbladuitgevers. Belga verkeert dus in een situatie waarbij haar voornaamste klanten ook haar eigenaars zijn. Naast het voordeel dat verzameling, selectie, bewerking en verspreiding van het nieuws onder rechtstreeks toezicht van de afnemers gebeuren, somt Boone enkele belangrijke nadelen op van deze toestand, zoals het structurele risico dat de dagbladuitgevers de uitgaven en dus de mogelijkheden van het agentschap zo laag mogelijk zouden proberen te houden. Met hun abonnement op Belga hebben ze immers een kostenfactor van de eigen onderneming in handen.⁵⁾

Belga beschikt voor haar buitenlands nieuws niet over vaste correspondenten. De 21 beroepsjournalisten van de redactie buitenland⁶⁾ moeten zich dus noodgedwongen beperken tot de selectie en bewerking van het door buitenlandse agentschappen geleverde nieuws. Belga is geabonneerd op een op het eerste gezicht rijke waaier van nieuwsagentschappen: AFP, Reuter, UPI, DPA, ANP, TASS en EFE. Deze zeven agentschappen sturen dagelijks samen gemiddeld 1 000 berichten door.⁷⁾ Belga heeft verder nog akkoorden met ADN (Oost-Duitsland), AZAP (Zaire), Prensa Latina (Cuba), Tanjug (Joegoslavië) en CTK (Tsjechoslowakije).

Methode

We opteerden bij ons onderzoek voor de methode van de inhoudsanalyse. De combinatie van onze onderzoeksdoelstellingen met de massaliteit van de

gegevens leidde bijna automatisch naar een kwantificerende methode.

De steekproefkeuze

Belga bestaat, als een typisch Belgische organisatie, uit een nederlandstalige en een franstalige dienst. Dat de output van de nederlandstalige dienst niet identiek is met de franstalige output kan, gezien de autonomie van de twee redacties, geen verwondering wekken. Of er structurele verschillen zijn moet echter betwijfeld worden.⁸⁾ We beperken ons daarom tot de output van de nederlandstalige buitenlandredactie.

Voor de analyse van de input selecteerden we volgende agentschappen: AFP (Europese dienst, franstalig), UPI (Europese dienst, Engels),⁹⁾ Reuter (Europese dienst, Engels), DPA (Europese dienst, Duits), ANP (Nederlandse dienst), TASS (werelddienst, Engels) en EFE (Europese dienst, Spaans en Frans). De inbreng van de andere agentschappen, de bulletins die een aantal buitenlandse organisaties doorgeven, en de verslagen van enkele free-lance correspondenten in het buitenland zijn samen in omvang zo onbetekenend dat we ze buiten beschouwing lieten. Later bleek trouwens dat van alle outputberichten geen enkel bericht gebaseerd was op of zelfs maar melding maakte van deze bronnen.

Bij de selectie van de onderzoeksperiode werden we pijnlijk geconfronteerd met de grenzen van onze verwerkingsmogelijkheden. We opteerden uiteindelijk voor één geconstrueerde week uit een periode van zes maanden. Volgende dagen werden in de steekproef opgenomen: maandag 17 september '84, woensdag 10 oktober '84, zaterdag 10 november '84, zondag 25 november '84, vrijdag 28 december '84, donderdag 10 januari '85 en dinsdag 5 februari '85.

Een aantal berichten werd niet in het onderzoek opgenomen. Het gaat hier om aankondigingen voor de redacties, correcties, herhalingen e.d.

De steekproef van de input bevatte uiteindelijk 5 989 berichten, die van de output 729.

Indicatoren van onderzoek

We gingen in de eerste plaats na welke thema's in de berichten werden behandeld. Het categorieënsysteem dat door ons gehanteerd werd is vooral schatplichtig aan dat van Bouveroux¹⁰⁾ en dat van Schramm en Atwood.¹¹⁾ De verschillen met deze voorbeelden zijn te herleiden tot de specificiteit van onze onderzoeksdoelstellingen. We brachten de berichten onder in 12 inhoudscategorieën: "economie en financiën", "religie", "rampen en ongevallen", "misdad en gerechtelijk nieuws", "politiek en diplomatie", "sociale zaken", "wetenschap, techniek en onderwijs", "militaire en para-militaire aangelegenheden", "cultuur", "faits divers", "sport" en "andere".

Om de geografische determinant van de nieuwsstroom te bepalen codeerden we de berichten zo dat we konden achterhalen over welk land het bericht handelde, welke landen er in het bericht vernoemd werden, tot welk werelddeel het land van herkomst en de vernoemde landen behoorden en in welk wereldblok (westers, socialistisch of Derde Wereld) deze landen on-

dergebracht moesten worden. Naast de vijf traditionele continenten beschouwden we ook Midden-Amerika en het Midden-Oosten als afzonderlijke werelddelen. Berichten waarin internationale organisaties de meeste aandacht kregen werden in de artificiële categorie "internationaland" gestopt. De westerse wereld bestond voor ons uit Canada en de V.S., alle Europese staten die zich niet socialistisch of communistisch noemen, Israël, Japan, Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika. De socialistische wereld omvatte de Sovjet-Unie, de Oostbloklanden, Joegoslavië, Albanië en China. De Derde Wereld verzamelde alle andere staten.

Als "eliteland" ¹²⁾ beschouwden we met G. Joch Robinson ¹³⁾, die als criteria voor "elitisme" het handelsniveau, de bevolking en het BNP nam, de V.S., de U.S.S.R., Groot-Brittannië, Frankrijk, West-Duitsland, China en Japan. We onderzochten verder nog twee nieuwsfactoren die volgens Galtung en Ruge vooral in het noordwestelijk deel van de wereld gelden, namelijk personificatie en negativiteit. ¹⁴⁾ Negativiteit vervingen we echter door conflictoriëntatie. Het nagaan van de negativiteit van het nieuws kan immers op twee wijzen, die ons geen van beiden tevreden stelde. Ofwel moet men zich aan waardegeladen uitspraken wagen, ofwel moet men een werkelijkheidsvreemde sociologische definitie van negativiteit hanteren. We opteerden daarom voor het onderzoek van de conflictgeladenheid van het nieuws, waarbij we nog het onderscheid maakten tussen gewelddadige en geweldloze conflicten.

De controle van de betrouwbaarheid

De controle van de betrouwbaarheid nam de vorm aan van een dubbele, onafhankelijke codering van vijftig willekeurig gekozen agentschapsberichten. Gemiddeld werd een overeenstemming van 90% bereikt.

Resultaten

Enkele cijfers

Per dag krijgt de nederlandstalige redactie buitenland bij Belga gemiddeld 860 berichten te verwerken. Hieruit worden dagelijks zo'n 105 berichten gepuurd die door Belga zelf doorgezonden worden. De transformatie van de internationale nieuwsstroom die in de Belgalokalen plaatsvindt, uit zich met andere woorden in de eerste plaats in een volumevermindering met ongeveer 88%. Als men rekening houdt met de onvermijdelijke overlappingsen tussen de agentschappen onderling, bedraagt de volumevermindering nog zo'n 82%.

De geografische determinant

Belganieuws is Europees nieuws, Belganieuws is westers nieuws: kernachtig samengevat komen de resultaten van het onderzoek naar de geografische determinant hierop neer. Zowel voor de input als voor de output is de dominantie van nieuws uit Noord-Amerika en West-Europa kenmerkend. In ruim de helft van de berichten worden feiten of gebeurtenissen aangesneden die betrekking hebben op Europese landen. Tussen de overige regio's neemt Noord-Amerika een bevoorrechte plaats in. Samen leveren deze twee

continenten 65% van de nieuwsgrondstof voor Belga, en maken ze het onderwerp uit van een even groot aandeel van het nieuws dat Belga verlaat (tabel 1).

Tabel 1: verdeling van de in- en output naar wereldregio (in %)

	N-Am.	M-Am.	Z-Am.	Eur.	M.O.	Afr.	Az.	Oc.	Int.
input	13,7	4,1	4,2	51,2	7,1	5,2	7,6	1,0	5,8
output	14,1	2,6	4,3	49,8	6,9	4,9	4,9	1,4	7,7
Δ % *)	+2,9	-36,6	+2,4	-2,7	-2,9	-5,8	+10,5	+40,0	+32,8

*) Δ % = percentwijziging in de percentages: $\frac{Pc2 - Pc1}{Pc1} \times 100$

De aandacht die de grote agentschappen besteden aan de onderscheiden wereldregio's blijkt dus richtinggevend voor de belangstelling die de Belga-redactie opbrengt voor deze werelddelen. Dat klinkt weinig vleiend, maar er zit toch ook een positieve kant aan: de cijfers ontkrachten de theorie van Hester die stelt dat het provincialisme in het nieuws toeneemt naarmate men vordert in de "nieuwsketen" (de weg die een nieuwsfeit aflegt tot bij de ontvanger).¹⁵ Belga kan op grond van deze cijfers zeker geen provincialisme aangewreven worden.

Tabel 2: verdeling van input en output naar wereldsysteem (%)

	westerse wereld	socialistische wereld	Derde wereld	internationaal
input	61,9	10,7	21,8	5,9
output	60,2	11,2	22,5	7,7
Δ %	-2,7	+4,7	+3,2	+32,8

De voorkeur voor westerse nieuws is al even sprekend. Zowel in de input als in de output krijgt de westerse wereld twee keer de aandacht die aan de socialistische en de Derde Wereld samen besteed wordt (tabel 2). Weer kan echter opgemerkt worden dat de provincialismetheorie niet opgaat voor Belga.

De alomtegenwoordigheid van een westerse "point of view" in het nieuws bleek ook nog op een andere manier. Zelfs bij de toch al schaarse berichten uit de niet-westerse wereld bleek een meerderheid van deze berichten te verwijzen naar het optreden of de invloed van westerse landen in deze regio's.

Een aantal landen komen veel meer dan andere in het nieuws. Het gaat hierbij vooral om westerse landen, en ook om enkele Derde Wereldlanden zoals Nicaragua, Chili en Libanon, die zoals verdere analyse uitwees slechts om eng bepaalde inhoudelijke redenen in het brandpunt van de belangstelling staan.

Aan de gebeurtenissen in Frankrijk, West-Duitsland, Groot-Brittannië, Nederland, de V.S. en de U.S.S.R. blijkt zowel in input als in output een

bijzondere nieuwswaarde toegekend te worden. Buiten Nederland behoren deze landen tot de groep van de "elitelanden", die volgens onze definitie verder ook Japan en China omvat. Nederland is geen eliteland, maar het is dan weer wel samen met de drie grote Westeuropese landen een buurland van België. Klaarblijkelijk is de geografische en culturele nabijheid van een land zeker even belangrijk als nieuwsfactor als het politieke, militaire en economische gewicht van een land (Nederland krijgt immers in de output ongeveer evenveel aandacht als de drie "elitebuurlanden" van België.

Er werd ook nagegaan welke landen tijdens de onderzoeksperiode helemaal niet in het nieuws kwamen. In de input werd over 14 van de door de V.N. erkende landen met geen woord gerept, in de output vielen 54 landen uit de boot. Het zijn in meerderheid Derde Wereldlanden die over het hoofd gezien worden. In de input ontbrak het aan berichten over één groot land, in de output bleven vijf landen met een bevolking van meer dan 10 miljoen onvermeld.

De inhoudelijke determinant

Tabel 3: de verdeling van in- en output naar inhoudscategorieën

categorie	input			categorie	output		
	abs.	%	cum %		abs.	%	cum %
1. politiek	1 739	29,0	29,0	1. sport	166	22,8	22,8
2. sport	935	15,6	44,6	2. politiek	154	21,1	43,9
3. economie	700	11,7	56,3	3. economie	125	17,1	61,0
4. militair	694	11,6	67,9	4. militair	78	10,7	71,8
5. gerecht	475	7,9	75,8	5. gerecht	49	6,7	78,5
6. sociaal	384	6,4	82,2	6. faits divers	41	5,6	84,1
7. wetenschap	263	4,4	86,6	7. sociaal	37	5,1	89,2
8. rampen	219	3,7	90,3	8. wetenschap	22	3,0	92,2
9. faits divers	196	3,3	93,6	9. rampen	20	2,7	94,9
10. cultuur	173	2,9	96,5	10. godsdienst	18	2,5	97,4
11. godsdienst	172	2,9	99,4	11. cultuur	17	2,3	99,7
12. andere	40	0,6	100,0	12. andere	2	0,3	100,0
totaal	5 989	100,0			729	100,0	

Op inhoudelijk vlak gaat de Belgaredactie meer haar eigen weg, zonder echter meteen het roer om te gooien. Globaal legt Belga voor sportnieuws en economisch nieuws een grotere belangstelling aan de dag dan de inputa-genschappen, terwijl het aandeel van het politieke nieuws in de output aanzienlijk slinkt. Wel blijven deze drie categorieën samen met het militaire nieuws de hoofdmoot uitmaken van de buitenlandse berichtgeving. Nieuws uit de sfeer van cultuur, wetenschap en religie komt nauwelijks aan bod (tabel 3). Wanneer we het samenspel tussen de geografische en de inhoudelijke determinant beschouwen, blijkt er niet alleen een brede kwantitatieve maar ook een even wijde kwalitatieve kloof te bestaan tussen het nieuws-aanbod uit de verschillende continenten. Derde Wereldnieuws blijkt een synoniem voor politiek en militair nieuws, terwijl vooral het nieuws uit West-Europa en Noord-Amerika inhoudelijk meer divers is. Dit verschijnsel is het meest uitgesproken in de input. Maar als hieruit al besloten mag

worden dat de Belgaredacteurs op dit vlak niet helemaal tevreden zijn met wat de inputagenschappen leveren, dan blijft hun reactie toch beperkt tot enkele ontgoochelende pogingen.

Uiteindelijk blijkt de inhoudelijke diversiteit van het nieuws uit de Derde Wereld er immers slechts lichtjes op vooruit te gaan. Bepaalde nieuwshouders zoals wetenschap en cultuur worden ook in de output nagenoeg alleen de moeite waard gevonden als westerse landen bij het verhaalde feit betrokken zijn.

De machtsfactor

Tabel 4: de elitelanden in input en output

	input		output		
	abs.	%	abs.	%	
Verenigde Staten	767	34,6	88	30,0	
Sovjet-Unie	301	13,6	32	10,9	
West-Duitsland	347	15,7	50	17,0	
Frankrijk	325	14,7	57	19,5	
Groot-Brittannië	318	14,4	47	16,0	
Japan	64	2,9	4	1,4	
China	94	4,2	15	5,1	
totaal elitelanden	2 216	100,1	293	99,1	(42,6)
niet-ELITELANDEN	3 474		394		(57,4)
totaal *)	5 690		687		(100,0)

*) het absoluut totaal stemt niet overeen met de totalen in andere tabellen omdat de berichten over internationale organisaties hier buiten beschouwing werden gelaten.

Als we het effect van de geografische nabijheid uitschakelen, blijkt de machtsfactor van een even grote betekenis voor de samenstelling van de output als van de input. De "elitelanden" zijn echte nieuwsmakers: ongeveer 40% van de totale nieuwsmassa heeft betrekking op wat in deze zeven landen omgaat. Het nieuws over deze landen is inhoudelijk zeer verscheiden, wat erop wijst dat elitisme inderdaad een nieuwsfactor van belang is, aangezien zelfs de invloed van de inhoudelijke factor erdoor verminderd wordt. Als we echter de aandacht voor elk van de elitelanden afzonderlijk bekijken, dan blijven alleen de V.S. en de U.S.S.R. over als echte elitelanden. De belangstelling voor China en Japan is maar mager, terwijl de bijzondere aandacht voor Frankrijk, West-Duitsland en Groot-Brittannië eerder op rekening te schrijven is van de geografische nabijheid van deze landen (tabel 4). Onze analyse bracht ook duidelijk tot uiting dat vooral de categorieën economie, wetenschap en cultuur sterk elitericht zijn.

Andere nieuwsfactoren

De *conflictualiteit* van het nieuws lijkt voor Belga globaal bekeken minder een aanzet te vormen om berichten te selecteren dan voor de inputagenschappen. Van een duidelijke keuze om minder conflictgebonden nieuws te brengen is echter geen sprake: daarvoor is het verschil tussen input en

output te klein en wijzen een aantal gegevens in de verkeerde richting: de proportie van de gewelddadige berichten neemt nauwelijks af, over Azië en Midden-Amerika wordt meer in plaats van minder conflictueel nieuws gebracht (tabel 5). Het gewelddadige conflictnieuws vertoont een sterke regionale concentratie: de "ontwikkelingscontinenten", Azië en het Midden-Oosten op kop, leveren er het grootste deel van.

Tabel 5: conflictoriëntatie en personalisering van het nieuws in input en output

	input		output	
	abs.	%	abs.	%
conflictoriëntatie				
geen conflict	4 028	67,3	523	72,1
gewelddadig conflict	576	9,6	67	9,2
geweldloos conflict	1 385	23,1	135	18,6
gepersonaliseerd	2 746	45,9	286	39,2

Met het onderzoek naar de *personalisering* van het nieuws bleken we enigszins op een dood spoor aanbeland. Personalificatie wordt nochtans aangezien als één van de vier specifieke nieuwsfactoren die in de westelijke wereld het selectieproces mee beïnvloeden.¹⁶⁾ Als dat zo is, dan is Belga op dit punt niet "westers": de personalificatie blijkt bij de selectie door de Belgaredacteuren nog minder gewicht in de schaal te leggen dan in de input, en ook daar is de personalificatie geen nieuwsfactor van belang (tabel 5).

Bronnengebruik

Tabel 6: de volumevermindering per agentschap

	aantal input-berichten	aantal berichten waarin gebruikt (output)	volumevermindering in %
Reuter	1 129	185	83,6
UPI*)	633	83	86,9
AFP	1 180	230	80,5
DPA	792	149	81,2
ANP	1 299	19	98,5
EFE	454	2	99,6
TASS	351	8	97,7
AP*)	151	73	51,7

*) Voor AP werden maar 2 dagen geanalyseerd, voor UPI 5.

Belga steunt voor haar buitenlandse berichtgeving nagenoeg uitsluitend op wat drie westerse wereldnieuwsagentschappen (Reuter, AFP en UPI) en DPA, een internationaal nieuwsagentschap dat zich vooral toelegt op Europees nieuws, aanbrengen. Drie inputagentschappen laat Belga nagenoeg volledig links liggen: het lijkt alsof de lijnen van ANP, TASS en EFE beter rechtstreeks in de papiermand zouden uitmonden (tabel 6). Het feit dat het abonnement op deze drie agentschappen behouden blijft, wijst erop dat ANP, TASS en EFE een andere functie vervullen binnen Belga. Waarschijnlijk

lijk fungeren ze als complementaire nieuwsbron wanneer buitengewone gebeurtenissen zich afspelen in respectievelijk Nederland, het Oostblok of de spaanssprekende wereld.

We konden vaststellen dat de Belgaredacteuren zich laten leiden door de specialisatie van de inputagentschappen zoals die kwantitatief tot uiting kwam (aandeel van het nieuws uit verschillende categorieën en werelddelen in het totaal), maar dat toch een aantal factoren dit basispatroon verstoren. Vooral volgende factoren spelen daar een rol in:

- voorkeur voor de westerse wereldnieuwsagentschappen en DPA
- kwaliteit van de berichtgeving
- relevantie van het aangeboden nieuws voor Belgische ontvangers
- taalaffiniteit (Hoewel ANP weinig expliciet vermeld wordt als bron, konden we vaststellen dat het agentschap veelvuldig geraadpleegd en zelfs gekopieerd wordt)
- richtlijnen van de redactieleiding

Besluit

De beschrijvende analyse deed een aantal fundamentele onevenwichten in de buitenlandberichtgeving van Belga naar voren komen. Ten eerste, er kan niet gesproken worden van "wereldnieuws"; het gaat om westers nieuws aangevuld met wat berichten uit de Derde Wereld en het Oostblok. Ten tweede, er schort iets aan de inhoudelijke diversiteit van het nieuws, vooral aan dat uit de niet-westerse wereld: politiek gekrakeel en wapengekletter overstemmen de andere geluiden uit de werelddelen buiten Europa en Noord-Amerika. Ten derde, de onevenwichten op het vlak van de culturele, de religieuze en de wetenschappelijke berichtgeving wijzen er op dat enig ethnocentrisme de Belgaredacteuren niet vreemd is. Ten vierde lijken het grote belang van de machtsfactor, de quasi afwezigheid van ontwikkelingsnieuws en de speciale aandacht voor conflictnieuws uit de Derde Wereld er op te wijzen dat de klassieke westerse nieuwswaarden nog allesbepalend zijn bij Belga, en dat vooralsnog niet moet gerekend worden op een open oor voor de Derde Wereldverzoeken op dit vlak.

Belangrijker dan deze vaststellingen is de vraag naar de factoren die de structuur van het Belganieuws bepalen. Uit ons onderzoek blijkt ondubbelzinnig dat de samenstelling van de input de meest belangrijke determinant van de output aan buitenlands nieuws is. De output lijkt in veel opzichten nagenoeg een copie van de input. De selectie bij Belga wordt m.a.w. bepaald door een enorme structuurafhankelijkheid. De verhoudingen die in de input gelden tussen nieuws uit verschillende werelddelen, tussen nieuws uit onderscheiden categorieën, tussen gewelddadig en gewelddoos nieuws, tussen ontwikkelingsniveau en "traditioneel" Derde Wereldnieuws, zijn, waarschijnlijk op onbewust niveau, allesbepalend voor de Belgaredacteuren. De output is natuurlijk niet helemaal identiek met de input. De enkele wijzigingen die te noteren vallen, zijn echter te herleiden tot pogingen om het nieuwsaanbod beter te laten aansluiten bij de wensen en verlangens van de

Belgische abonnee. Zo is er een significante verhoging van het aandeel van het internationale nieuws vast te stellen, ook wordt nog wat meer aandacht aan sport besteed, en uiteraard is er een bijzondere belangstelling voor de berichten waarin sprake is van een Belgische betrokkenheid bij het verhaalde nieuwsfeit.

Zoals hoger aangetoond, zien we in de praktijk van het Belgische nieuwsagentschap dus een verkleinde weerspiegeling van het huidige internationale informatiesysteem, waarvan de wereldnieuwsagentschappen zowat de vaandel dragers zijn. De onevenwichten in het nieuws die eigen zijn aan dit systeem en waarvan bovenstaand artikel een zoveelste illustratie biedt, hebben een structurele oorsprong; ze spruiten voort uit een onevenwicht in de middelen (de Derde Wereld heeft bijvoorbeeld niet de mogelijkheden om zelf de stem te verheffen op mondiaal vlak) en een daaraan gekoppeld onevenwicht in de verhoudingen (waarvan het effect beschreven wordt als "cultureel imperialisme").

In de verhitte debatten rond de informatieproblematiek die de UNESCO het laatste decennium deed trillen op zijn VN-grondvesten, kan men de symptomen herkennen van een crisis in de internationale communicatie. Niet alleen worden de feitelijke dysfuncties van het systeem (hogerbeschreven onevenwichtstriade) aan de kaak gesteld, er wordt ook geraakt aan de principes zelf die het systeem schragen.

Het naoorlogse informatiebestel werd gegrondvest op de "vrijheid van informatie", in 1948 vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Als corollarium van de vrijheid van informatie op internationaal vlak werd de "free flow of information regardless of frontiers" het adagium van de westerse transnationale communicatie-industrie. Niet dit principe zelf wordt nu in vraag gesteld, wel de blinde toepassing zelf in een wereld waarin niet alle landen dezelfde kansen hebben. De alternatieve herformulering van het principe legt de band tussen vrijheid en gelijkheid: "een vrije én evenwichtige informatiestroom".

Over de noodzaak van een normering van het beginsel van de "vrijheid van informatie" is de eengezindheid vrij groot, maar het zit er steeds meteen bovenarms op wanneer voorstellen ter concretisering worden gedaan. De meningsverschillen die steeds weer opduiken zijn te herleiden tot het fundamentele probleem van de nieuwswaarden: wat is nieuws, hoe moet de relatie tussen vraag en aanbod op de nieuwsmarkt bekeken worden, en wat zijn de functies van informatie. De standpunten zijn hier mijlenver van elkaar verwijderd.

Het moge duidelijk zijn in welk kamp Belga zich bevindt. Hoeveel sympathie er ook te beluisteren valt voor de vrije en evenwichtige informatiestroomthese, de verkoopbaarheid van de informatie blijft het belangrijkste selectie criterium. Ook hier volgt Belga trouw de grote broers van het wereldinformatiesysteem.

NOTEN

- 1 Dit artikel is gebaseerd op de studie "Stentorstemmen en gefluister, een kwantitatieve input-output analyse van de buitenlandse nieuwsstroom bij het nieuwsagentschap Belga," aangeboden als eindverhandeling tot het verkrijgen van de graad van licentiaat in de Communicatiewetenschap aan de Katholieke Universiteit te Leuven.
Dhondt P. en Dejaegher P., "Stentorstemmen..." licentiaatsverhandeling KUL, september 1985 (2 delen).
- 2 Zie o.m.
Bishop R., "How Reuters and AFP coverage of independent Africa compare". In: *JQ*, 52 ('75), 4, 654-662.
Hester A., "An analysis of news flow from developed and developing countries". In: *Gazette*, 1971, 1-2, 29-43.
Hester A., "The news from Latin America via a world news agency". In: *Gazette*, 1974, 2, 82-98.
Rimmer T., "Foreign news on UPI's A wire in the USA". In: *Gazette*, 28, 1, 35.
Weaver D. and Wilhoit C., "Foreign news coverage in 2 U.S. wire services". In: *JoC*, 31 (1981), 2.
Weaver D. and Wilhoit C., "Foreign news coverage in 2 U.S. wire service: an update". In: *JoC*, 33 (1983), 2.
- 3 We baseren ons voor wat volgt op de typologie van H. Höhne, die wereld-, internationale, regionale en nationale nieuwsagentschappen onderscheidt. Zie: Höhne H. *Report über Nachrichtenagenturen*. Baden Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 1984.
- 4 Zie o.m.
Giffard A., "The Inter Press Service: New information for a New Order". In: *JQ*, 1985, 17-23.
Krat M. and Weaver D., "Foreign news coverage in three wire services: a study of AP, UPI and the nonaligned news agencies pool". In: *Gazette*, 35 (1985), 31-47.
Robinson Joch G., "Foreign news selection is non-linear in Yugoslavia's Tanjug agency". In: *JQ*, 47 (1970), 340-357.
Shamial P., "Pana: Africa's agency". In: IPI-report, april 1983.
Stevensonr. and Marjanovic S., "A look at alternative news sources". Paper presented to the IAMCR-meeting in Prague, 1984.
- 5 Boone L., *Krantenpluralisme en informatiebeleid*. Leuven, 1978, 213-14.
- 6 We mogen niet uit het oog verliezen dat deze redactie nog eens onderverdeeld is in 2 autonome kernen. 13 nederlandstalige en 8 franstalige redacteurs bezorgen de Belgaklanten een resp. nederlandstalig en franstalig buitenlands nieuwsaanbod.
- 7 Eigen schattingen.
- 8 De input en arbeidsomstandigheden zijn immers voor beide diensten dezelfde, de leiding en de uiteindelijke verantwoordelijkheid berusten bij dezelfde personen en de achtergronden van de redacteurs zijn voor het grootste gedeelte gelijklopend omdat ze eenzelfde aanwervingsprocedure moeten doormaken. Naast de gehanteerde taal is de enige factor die de diensten niet gemeenschappelijk hebben het "publiek" waarvoor ze schrijven.
- 9 Toen eind '84, midden in de onderzoeksperiode dus, het contract met UPI ten einde liep en voor de hernieuwing ervan blijkbaar geen bevredigende voorwaarden konden worden overeengekomen, werd de UPI-telex stilgelegd en haalde de Belgadirectie AP in huis. Tijdens de voorlaatste dag van de steekproef zorgde deze ingreep nog voor een lichte ontregeling van de werkzaamheden van de buitenlandredactie. De berichten van AP die vóór 12 uur werden doorzonden bleven toen spoorloos. Van AP analyseerden we dus op die dag slechts een deel van de franstalige dienst. De laatste steekproefdag analyseerden we de nederlandstalige AP-dienst.
- 10 Bouveroux J., *De selectiecriteria inzake buitenlands nieuws van de BRT-radio. Een input-output analyse*. Eindverhandeling Com. Wet. Kath. Univ. Leuven, 1976, p. 76.
- 11 Schramm W. and Atwood E., *Op. cit.* p. 336-339.
- 12 Sinds Galtung en Ruge de eliteconcentratie van het nieuws in de noordwestelijke hoek van onze planeet als hypothese stelden, kwam deze onderzoeksvariabele in de meeste nieuwsstroomstudies terug. Zie: Galtung J. and Ruge M., "The structure of foreign news". In: Tunstall J., *Media Sociology*. London, 1970, p. 259-298.
- 13 Robinson Joch G., *Op. cit.* (1981), p. 133.
- 14 Galtung J. and Ruge M., *Op. cit.*
- 15 Hester A., *Op. cit.* (1971), p. 31.
- 16 Galtung J. and Ruge M., *Op. cit.*

ABSTRACT, Dejaegher & Dhondt, Stentorvoices and whispering, Masscommunicatie, 1, 1987, p. 36-47.

A quantitative input-output analysis of foreign news of the Belgian national agency Belga reveals that the output as well as the input is very strongly concentrated on Europe and the western hemisphere. Even in the rare news items from the non-western world a majority refers to the actions or influence of western countries in those parts of the world.

The analysis of the content categories shows a dominant position of political, military, economic and sports news in both input and output. Yet Belga clearly moves the accent from politics to sports and economy.

The news from Belga relies mainly on the international news agencies and is not significantly less conflict-oriented than the input news.

RICHARD ALBRECHT

Über den ethnischen Witz

Zu einer Form unmittelbarer, alltäglicher und zumerst, öffentlich verdeckt bleibender Kommunikationsformen.

Dit artikel sluit aan bij andere bijdragen van de auteur waarbij een systematisch-kritische communicatiewetenschappelijke analyse van grappen centraal staat en handelt over de belangrijke maatschappelijke positie van de ethnische grap – een soort grap die vandaag de dag nog in ieder europees land voorkomt.

Daarbij worden vooral de economische, politieke en culturele functies van dit soort grappen duidelijk, bijvoorbeeld bij het acceptatieproces van buitenlandse werknemers in de grote Europese steden.

Bedoeling van deze bijdrage is het stimuleren van andere communicatiewetenschappelijke studies, waarbij het "informele" circuit (zoals grappen, geruchten en roddel) een belangrijke rol spelen. Ook dat is een vorm van massacommunicatie en dient dus als object van deze wetenschap gezien te worden, juist ook in het tijdperk van de technisch hoog ontwikkelde massamedia.

Siegfried Kracauer leitete – 1927 – seinen Essay "Das Ornament der Masse" mit einer allgemeinen Bemerkung ein:

"Der Ort, den eine Epoche im Geschichtsprozess einnimmt, ist aus der analyse ihrer unscheinbaren Oberflächenäußerungen schlagender zu bestimmen als aus den Urteilen der Epoche über sich selbst"

Und natürlich könnte dies auch das Motto für jeden kultur-soziologischen Versuch über den Witz im allgemeinen und den ethnischen Witz im besonderen seinlassen sich doch Witze wie Gerüchte, Graffiti wie Toilettensprüche, Parolen wie Symbole, schließlich Reklameslogans wie Behördenbescheide als "unscheinbare Oberflächenäußerungen" einer Epoche ansehen.

Spätestens seit Sigmund Freuds großem Essay "Der Witz und seine Beziehungen zum Unbewußten" (1905) bietet sich, insbesondere zum Aufdecken bestimmter sozialmoralischer Antriebe wie auch zur Untersuchung von Arbeits- und Kompositionstechniken des Witzes, die psychologische und psychoanalytische Sicht der Gattung Witz eingängig an. Aber auch andere Näherungen an den Witz als eine typische Form der – so der soziologische Systemtheoretiker Niklas Luhmann in einem Beitrag über "Veränderungen im System der gesellschaftlichen Kommunikation und die Massenmedien" (1975) – in der dominanten medienwelt "unbekannt bleibenden Kommunikation" und damit all jener menschlichen Äußerungsweisen ohne breitere Veröffentlichungschancen, sind denkbar: etwa die herkömmliche Betrachtungsweise des Witzes im Sinne der deutschen Volkskunde als "Schwundstufe" (Kurt Ranke) oder die anregende Sicht der empirischen Kulturwissenschaft auf den Witz als eine Form der "Volkspoesie" (Hermann Bausinger), schließlich als Zugang zum sich typischerweise in sexuellen Witzen ausdrückenden untergründigen "Volksvermögen" (Peter Rühmkorf) oder

zum "Sex im Volksmund" (Ernest Bornemann).¹⁾ Auch germanistisches Interesse am Witz als einer besonderen Ausprägungsform alltagsliterarischer Kommunikation und "einfache Form" (André Jolles) wäre in diesem Zusammenhang einzuvernehmen.

Die verschiedenen Zugangsweisen speziell zum Witz lassen sich dabei durchaus – und spätestens seit William Sumners Pionierarbeit "Folkways"²⁾ eingebettet in den Gesamtzusammenhang der Bedeutung ikonografischen Materials zur indirekten Gesellschaftsbeobachtung überhaupt – auch insofern auf den soziologischen Punkt bringen, als es sich bei Analysen von Witzen in der entwickelten bürgerlichen Gesellschaft und der ihr subkutan bleibenden unmittelbaren, alltäglichen und zumeist öffentlich verdeckten Kommunikation wie bei Witzen (oder auch: Gerüchten) immer auch um einen besonderen, den bekannten repräsentativen Bevölkerungsquerschnitt der kommerziellen Demoskopie an Anschaulichkeit und Konkrettheit, Spontaneität und Originalität weit übertreffenden soziologischen Zugang zu "Gesellschaft" und ihren Problemen handelt. So gesehen drückt sich in der Gattung: Witz immer auch ein Moment von "versteckter" Gesellschaft³⁾ aus, die über das allgemeine Verhältnis von Humor und Gesellschaft⁴⁾ hinaus nicht selten etwas, was der niederländischen Ethnologe Frederik Wertheim recht zutreffend einmal als "gesellschaftlichen Kontrapunkt"⁵⁾ bezeichnet hat und was einerseits begründet sein mag in jener sich auch kommunikativ äussernden Motorik einer "Vitalität der Bedürfnisse" (Gramsci)⁶⁾ und andererseits in dem Versuch, angesichts ümfänglicher technokratisch-zivilisatorischer Rationalität, entzauberter Lebenswelten, alltäglicher Bürokratisierung an geschichtlich älteren Formen von Verständigung und Lebenslust⁷⁾ seinen Ausdruck finden mag.

Zur sozialen Funktion des Witzes

Im Sinne einer so verstandenen pluralen Kulturwissenschaftlichen Zugangsweise ist der Witz – genauer: die jeweils in einer bestimmten Zeit und zumeist ohne bedeutsame Medienunterstützung⁸⁾ in einer Gesellschaft und ihrem alltagskommunikativen Untergrund kursierenden Witze und Witzsorten – im allgemeinen eine kulturell höchst aufschlußreiche Erscheinung, die bedeutsame Rückschlüsse auf Zustand, Problem- und Konfliktlagen einer jeweiligen Gesellschaft und der oft verborgen bleibende Wünsche, Ängste, Hoffnungen ihrer Angehörigen – kurz die gesamte *Welt der Gefühle*, die seit Georg Simmel augenscheinlich deutsche Soziologen allenfalls noch am Rande interessiert – erlaubt, ja erfordert.^{9a)} Dabei wird jede funktionale soziologische Witzstudie sich immer ihrer je konkreten Gegenstände sensibel zu vergewissern haben, damit sich anbietende Vereinseitigungen, die – idealtypisch – im Witz nur folgenloses Ventil oder aber ausschließlich kritisch-revoltische Stimmungen bei "denen da unten" erkennen zu können glauben, vermeiden wollen. Vielmehr bietet sich zur systematisch-kritischen Untersuchung von Witzen im allgemeinen und dem "ethnischen Witz" als besonderer, allgegenwärtiger Witzsorte im speziellen durchaus das Konzept: *Anomie* als erster Ausgangspunkt an. Dieses meint – seit den Studien Emile Durkheims über die Regeln der soziologischen Methode

(1895) den Selbstmord (zuerst 1897) – zunächst allgemein gesellschaftliche Problemlagen in Form von Desintegrationserscheinungen und läßt sich als Zustand mangelnder sozialer Regelung und Gerechtigkeit insbesondere auf der sozialmoralisch bedeutsamen Wertebene umschreiben.)

Darüber hinaus kann der Witz immer auch – wie seinerzeit überzeugend am empirischen Material der "space jokes" der zweiten Hälfte der 50er Jahre als spontane ideelle Gegenwehr gegen neue, bedrohlich erscheinende und in ihrer Wirkungsweise unerklärliche Entwicklungen der Raumfahrttechnik in den USA mit dem besonders dort erfahrenen "Sputnik-Schock" nachgewiesen¹⁰⁾ – in der gesellschaftlichen Breite und damit im sozialen Unten helfen, *Angst zu vermindern, schließlich alternative Wertorientierungen ausdrücken wie erfahrene Bedrängnisse deuten* helfen. Wobei hier vor allem jene (den Witzblatt-, "Heut-schon-gelacht?" – und "Kennen-Sie-den" – Horizont in der Tat hinter sich lassende) Witze und Witzsorten interessieren, die "in den Kanälen der relativen Untergrundkommunikation des Witzeerzählens" (Charles Winnick) umlaufen sind "da unten" erzählt werden.

Vom ethnischen Witz im allgemeinen. . .

Selbstverständlich ist der ethnische Witz – wie auch jeder Blick in die Sammlung der "ältesten Witze der Welt" unter dem Titel "Humor seit Homer" (rororo-Taschenbuch 625) zeigt – so alt wie die Gattung überhaupt und damit wie die sozialanthropologische (sonder-) Entwicklung des Menschen mit seinem besonderen – produktiven *und* destruktiven – Gattungsvermögen selbst. Wobei es sich entgegen einem weitverbreiteten Irrtum beim ethnischen Witz besonders in der Zuspitzung des "rassischen" Witzes – keineswegs bloß um den noch in allen Nationalstaaten ausgeprägten Witz mit regionaler Typik handelt, sondern um zumeist aggressive Witze, die sich gegen wirkliche oder vermeintliche Minderheiten der Fremdgruppen richten. Diese finden wir – wohl dokumentiert auch für den deutschen Leser von Gert Raeithel¹¹⁾ – bis heute in den USA, wo von Weiß *und* Schwarz Humor als Bewältigungstechnik im "Rassenkonflikt" eingesetzt wurde und wird,¹²⁾ in den zentraleuropäischen Gesellschaften – in der Bundesrepublik braucht hier nur an die "Ostfriesenwitze" der 70er Jahre, in der DDR an die Sachsen, in Dänemarken die Aaländer oder in England an die Iren erinnert zu werden – oder auch in den skandinavischen Ländern mit ihren jeweiligen ethnisch benutzen (Witz-) Gruppen und Figuren.

Und daß schließlich der ethnische Witz nicht auf eine "Geografie des Witzes" im volkskundlichen Sinn blank verkürzt werden kann,¹³⁾ mag – für manche sicherlich überraschend – schließlich ein im April 1945 von George Orwell veröffentlichter Beitrag über den "Antisemitismus in Großbritannien" zeigen: der Autor untersuchte, durchaus soziologisch ambitioniert, ein tabuiertes gesellschaftliches Dunkelfeld im Großbritannien des II. Weltkriegs; wobei Orwell schlußendlich (auch mittels Witzuntersuchung auf der Ebene der alltäglichen, nicht in die Medienwelt eingehenden Kommunikation) offenlegte und veröffentlichte, daß der Antisemitismus in Großbritannien – bis in die Arbeiterklasse hinein – trotz der britischen Anti-Nazi-

Propaganda im Krieg und der Enthüllungen über Judenverfolgung und Pogrome im III. Reich angewachsen war.¹⁴⁾

Nicht zuletzt dieses – Zeitgeschichtliche Beispiel mag zeigen, daß der ethnische Witz in der Tat eines der herkömmlichsten und bis in unsere Zeit wirksamen Mittel offener oder verdeckter sozialer Diskriminierung ist. Er gehört denn auch – so Gert Raeitel zutreffend – "nicht zu den kulturellen Galanteriewaren einer Nation".¹⁵⁾

... zur Deutung des "Fremden" im besonderen

Da ich mich vor Jahren in mehreren Beiträgen ausgiebig mit dem derzeitigen rassistischen (Anti-) "Türkenwitz" in der Bundesrepublik auseinandergesetzt habe¹⁶⁾ – dabei auch einerseits auf den Zusammenhang von Krisenerfahrung, Verdrängungsprozessen im Arbeitsmarkt und socialpsychologischen Reaktionen¹⁷⁾ und andererseits auf das wie in wesentlichen empirischen Umfragen erkundete traditionell-antisemitische und rechtsextremistische Potential¹⁸⁾ eingegangen bin – und inzwischen diese Seite des gegenwärtigen ethnischen und rassistischen Witzes in der Bundesrepublik sozialpädagogisch weiter bearbeitet worden ist,¹⁹⁾ da schließlich auch (von der linken Zeitschrift "konkret", April 1984) eine recht umfassende "Türkenwitz"-Sammlung publiziert wurde – muß dieser Zusammenhang hier nicht erneut ausgiebig eingeholt werden. Und wenn auch der abstrakte Hinweis H.J. Gamm's auf sich bis heute hierzulande mehrende "antitürkische Einstellungen" als "schlimmstes barbarisches Geschwätz" sicherlich zutrifft, so bleibt doch sein Rückverweis auf eine der Aufklärung harrende "beklagenswerte [gesellschaftliche] Mangelsituation" (Gamm) kulturwissenschaftlich wenig hilfreich. Denn selbstverständlich soll auch der Anti-"Türkenwitz" unserer Tage wie noch jeder ethnisch-rassistische Witz eine – wenngleich *nach rechts verschobene*²⁰⁾ und dadurch höchst sozialproblematistische – Einheit der "einheimischen" Bevölkerung gegen "fremde" Konkurrenten stiften, darüber hinaus durchaus sozialpolitische Maßnahmen vorbereiten helfen und in gewisser Weise damit auch die "*Schließung*" ökonomischer und sozialer Chancen "gegen Außenstehende" – so Max Weber zur kennzeichnung dieses funktionsmechanismus in "Wirtschaft und Gesellschaft" – befördern: denn "mit wachsender Zahl der Konkurrenten im Verhältnis zum Erwerbsspielraum" – so Max Weber weiter – "wächst [. . .] das Interesse der an der Konkurrenz Beteiligten, diese irgendwie einzuschränken. Die Form, in der dies zu geschehen pflegt, ist die: daß irgendein äußerlich feststellbares Merkmal eines Teils der (aktuell oder potentiell) Mitkonkurrierenden: Rasse, Sprache, Konfession, örtliche oder soziale Herkunft, Abstammung, Wohnsitz usw. von den anderen zum Anlaß genommen wird, ihren Ausschluß vom Wettbewerb zu erstreben. Welches im Einzelfall dieses Merkmal ist, bleibt gleichgültig: es wird jedenfalls an das nächste sich anbietende angeknüpft."

Hier wird *der gesellschaftliche Zusammenhang* des ethnischen Witzes deutlich und gilt bis in unsere Tage. Er galt auch für die großen Nachkriegswanderungen "deutschstämmiger" Fremder – "Flüchtlinge", "Heimkehrer",

„Zonies“ zum Beispiel – und ist von Rudolf Heberle vor dreißig Jahren so präzisiert worden:

„während der vereinzelte Fremdling als interessantes Phänomen oder als Bringer technischen Fortschritts gastlich aufgenommen wird, ruft Massenzuwanderung einer bestimmten ethnischen oder regionalen Herkunft feindselige Haltungen hervor, besonders wenn die Fremden mit den Einheimischen in wirtschaftliche (Arbeitsplätze, Wohnungen) oder sexuelle Konkurrenz treten.“²¹⁾

Demgegenüber bleibt die sozialpädagogische Deutung auf der Ebene bloßer „moralisierender Kritik oder kritisierender Moral“ (Marx) und im speziellen „hilfloser Antifaschismus“ (W.F. Haug). Gleichwohl gilt natürlich auch für den rassistischen „Türkenwitz“ mit den in ihm aufscheinenden verdeckten Ängsten, Projektionen und Hoffnungen breiter Bevölkerungsschichten und der zugleich im „Türkenwitz“ erkennbaren praktischen Tabuierung mit Blick auf militante „Ausländer-Raus-Maßnahmen“ ein von Gunnar Myrdal verallgemeinerter sozialpsychologisch Aspekt und Funktionsmechanismus:

„Humor ermöglicht eine symbolische Entschuldigung für Unzulänglichkeiten [. . .] Humor ermöglicht dem Leidenden ebenfalls Kompensation. Das „verstehende Lachen“ ist eine intuitive Freisprechung [absolution] zwischen Sündern und manchmal auch zwischen Sünder und seinem Opfer. Die hauptsächliche „Funktion“ des Witzes ist es [. . .], eine gemeinsame verstohlene Billigung zu erzielen für etwas, das wegen moralischer Hemmnisse nicht ausdrücklich gebilligt werden kann.“²²⁾

Vielleicht aber mag sich über diese soziologisch-funktionelle und konkret-historische Deutungskette und Bewertung des Witzes im allgemeinen und des ethnisch-rassistischen „Türkenwitzes“ unserer Zeit im speziellen auch im Feld des Witzes überhaupt – und über Einblicke in verborgene Sozialsegmente hinaus – etwas anschaulich zeigen, was auf dialektische Zusammenhänge verweist. Denn wenn im Medium des ethnischen Witzes und mittels des Mediums „ethnischer Witz“ immer auch – offene oder verstohlene – Einverständigkeit hergestellt wird und Andere aus dieser „Gemeinschaft“ ausgegrenzt und zumindestens ideell geächtet werden, dann verweist dieser Mechanismus zugleich immer auch auf die Nähe des Fremden, auszugrenzenden, geächteten George Simmel hat in seinem berühmten *„Exkurs über den Fremden“* (1908) diesen weitergehenden Zusammenhang sensibel Sprechen gemacht. Was Simmel in der Sozialfigur des Fremden als Konstellation spezifischer „Einheit von Nähe und Entfertheit“ wahrnimmt und was ihm als „ein besonderes Gebilde aus Ferne und Nähe“, gilt, ließe sich gewiß auch im ethnischen Witz im allgemeinen nachzeichnen. Auch hier erscheint das Fremde so nah wie der Fremde: *nah*, „insofern wir Gleichheiten nationaler oder sozialer, berufsmäßiger oder allgemein menschlicher Art zwischen ihm und uns fühlen“; *fern*, „insofern diese Gleichheiten über ihn und uns hinausreichen und uns beide nur verbinden, weil sie überhaupt sehr viele verbinden.“²³⁾

NOTEN

- * Um Anmerkungen erweiterte Fassung eines Vortrags an der Universität/Gesamthochschule Duisburg, Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaften, am 3. Februar 1986. – Mit weiteren kultur- und kommunikationswissenschaftlichen Aspekten von Humor und Witz habe ich mich in verschiedenen Aufsätzen der letzten Jahre auseinandergesetzt – *vide*: "Was ist der Unterschied zwischen Juden und Türken?" *Anti-Türken-Witze in der Bundesrepublik Deutschland* – Versuch über ein kulturwissenschaftliches Dunkelfeld; in: *Zeitschrift für Volkskunde*, 78 (1982) II; "Zirkus Konzentrazioni" – eine Modell-Analyse; in: *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, 9 (1984) 1/2; "Kennen Sie den . . . ?" Vier Wochen BILD-Witze im Wahlkampf 1980: Kommunikationstypologische Untersuchungen zum bundesdeutschen Medienwitz; in: *Kommunikations*, 12 (1986) 1; Der "Flüsterwitz" im Dritten Reich; in: *Fabula*, 27 (1986) 3/4; dort auch jeweils ausgiebige Hinweise auf bisherige wissenschaftliche Witz-Literatur.
1. Wichtig in diesem Zusammenhang die Studien und Materialsammlungen von Gershon Legman, *The Horn Book: Studies in Erotic Folclore and Bibliography*. London: Jonathan Cape, 1970;² ders., *Der unanständige Witz. Theorie und Praxis. Erste Serie*. Hamburg: Hoffmann & Campe, 1970; ders., *Rationale of the Dirty Joke. An Analysis of Sexual Humor. Second Series*. New York: Breaking Point, 1975.
 2. Vgl. William Graham Sumner, *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals*. Boston: Ginn, 1906.
 3. Vgl. Vilhelm Aubert, *The Hidden Society*. Totawa (N.J.): The Bedminster Press, 1965.
 4. Vgl. Anton C. Zijderveld, *Sociologie van de zotheid*. Meppel: J.A. Boom en Zoon, 1971.
 5. Vgl. Frederik Willem Wertheim, *East-West-Parallels*. The Hague: van Hoeve, 1964, pp. 22-37.
 6. Vgl. Antonio Gramsci, *Letteratura e vita nazionale*. Torino: Einaudi, 1966⁶, p. 117/118.
 7. Vgl. Michail Bachtin, *Lachkultur und Karneval. Zur Romantheorie und Lachkultur*. München: Hanser, 1969.
 8. Vgl. Bengt Holbek, The Ethnic Joke in Denmark, in: *Unifol. Årsbernering 1974*. København: Institut for Folkemindevidenskab, 1975, pp. 45-55.
 9. Agnes Hellers Versuch zur *Theorie der Gefühle*, Hamburg: VSA-Verlag, 1981 [zuerst englisch 1978], bringt philosophische Herleitungen und soziologische Typologien. . . hilft also auch nicht wesentlich weiter.
 10. Vgl. Christie Davies, Ethnic Jokes, moral values and social boundaries; in: *The British Journal of Sociology*, vol. 33 (1982), No. 3, pp. 383-403.
 11. Charles Winick, Space Jokes as Indicator of Attitudes Toward Space; in: *Journal of the Social Issues*, vol. 17 (1961), No. 2, pp. 43-49.
 12. Vgl. Gert Raeithel, *Lach, wenn du kannst. Der aggressive Witz von und über Amerikas Minderheiten*. München: Kindler, 1972.
 13. Vgl. John L. Burma, Humor as a technique in race conflict; in: *American Sociological Review*, vol. 11 (1946) No. 4, pp. 710-715.
 14. Vgl. Herbert Schöffler, *Kleine Geographie des deutschen Witzes*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1955; zuletzt Lutz Röhrich, *Der Witz. Seine Formen und Funktionen. Mit Tausend Beispielen in Wort und Bild*. Stuttgart: Metzler, 1977, S. 217-275.
 15. Vgl. George Orwell, Antisemitism in Britain; in: *Contemporary Jewish Record*, April 1945; minder in: *Collected Essays*, vol. III, London: Secker & Warburg, 1968, pp. 332-341.
 16. Raeithel, *Lach, wenn du kannst*, S. 178.
 17. Vgl. Richard Albrecht, "Was ist der Unterschied zwischen Türken und Juden?"; in: *Zeitschrift für Volkskunde*, 78. Jg. (1982) T. II, S. 220-229; ders., "Ein mit Türken vollbesetzter Zug fährt in Istanbul ab . . .": Bundes-deutsche (Anti-) Türkenwitze. Kulturwissenschaftliche Untersuchung eines gesellschaftlichen Dunkelfelds; in: *Migration*, 2. Jg. (1983), H. 4, S. 69-83.
 18. Vgl. Richard Albrecht, "Ausländer raus!" – Politisch-ökonomische und sozialpsychologische Aspekte der zunehmenden Ausländerfeindlichkeit in der Bundesrepublik Deutschland; in: *Moderne Zeiten*, 2. Jg. 1982, H. 9, S. 9-12.
 19. Vgl. 5 Millionen Deutsche: "Wir wollen wieder einen Führer haben. . ." – Die SINUS-Studie über rechtsextremistische Einstellungen bei den Deutschen. Reinbek: rororo-aktuell, 1981; Alphons Silbermann, *Sind wir Antisemiten? Ausmaß und Wirkung eines sozialen Vorurteils in der bundesrepublik Deutschland*. Köln: Wissenschaft und Politik, 1981; – vgl. auch Eike Hennig, Neo-faschismus in der Bundesrepublik – Über die Zunahme offen-faschistischer und rechtsradikaler Tendenzen unter Jugendlichen; in: Peter Dudek (Hrsg.), *Hakenkreuz und Judenwitz. Antifaschistische Jugendarbeit in der Schule*. Bensheim: päd. extra, 1980, S. 134-153.
 20. Vgl. Hans-Jochen Gamm, Wie sich die Bilder gleichen. . . Türken- und jüdenfeindliche Witze in Deutschland; in: *Tribüne*, 24. Jg. (1985), H. 93, S. 82-91.
 21. Vgl. zum Konzept Richard Albrecht, BILD-Wirkung. Annäherung an die Wirksamkeit einer Institution; in: *Neue Politische Literatur*, 28. Jg. (1982), H. 3, S. 351-374.
 22. Rudolf Heberle, Theorie der Wanderungen. Soziologische Betrachtungen; in: *Schmollers Jahrbuch* [. . .], 75. Jg. (1955), I. Hbb., S. 1-23; sowie sers., Die Bedeutung der Wanderungen im sozialen Leben der Völker. In: Ernst Jurkat [Red.], *Reine und angewandte Soziologie. Festgabe für Ferdinand Tönnies*. Leipzig: Hans Buske, 1936, S. 165-179.
 23. Gunnar Myrdal, *An American Dilemma*. New York: Harper, 1944, p. 38/39.
 24. Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. München – Leipzig: Duncker & Humblot, 1923,³ S. 509-512.

ABSTRACT, R. Albrecht, The ethnic joke, Massacommunicatie 1, 1987, p. 48-54.

Following some previous papers of his the author of this piece tries to work out the basic social context of ethnic humour, wits, and slurs – a specific sort of wit and humour which still does exist within every European society today. This essay emphasizes, first of all, the relevant economic, political, and cultural functions of this sort of slurs – a specific aspect of stigmatisation and marginalisation, e.g. in our days concerning above all labour-migrants to European metropolises. Moreover, this essay wants to stimulate further theoretical and empirical research work on direct, oral, and spontaneous forms of communication like wit, rumour, and gossip – all of these forms of communication of the masses somehow "archaic", which should not be neglected by media and communication scientists even in our age of high-tech-mass-media.

De 'impact' van de Withuiskrant:

de effectiviteit van een patiëntenkrant als gezondheidsvoorlichtingsinstrument

In dit artikel wordt getracht een antwoord te geven op de vraag of de Withuiskrant, een patiëntenkrant uitgegeven door het gezondheidscentrum "Withuis" in Venlo, van invloed is op de wijze waarop cliënten hun relatie met hun huisarts ervaren, de mate waarin ze zich betrokken voelen bij het gezondheidscentrum en op hun zorg voor de eigen gezondheid.

Het onderzoek bij een representatieve steekproef van 325 personen uit de cliënteel van het gezondheidscentrum uitgevoerd, ondersteunt de hypothesen, dat door het lezen van de Withuiskrant arts-patiënt relaties vergemakkelijkt worden, de betrokkenheid bij het gezondheidscentrum toeneemt en ook de zorg voor de eigen gezondheid bevorderd wordt. De onderzoeksopzet – cross-sectioneel – laat echter geen definitieve conclusies toe.

De bevindingen duiden wel op het belang en de noodzaak het functioneren van dergelijke patiëntenkranten als gezondheidsvoorlichtingsinstrumenten nader te onderzoeken.

Probleemstelling

Hoewel er in Nederland meerdere z.g. patiëntenkranten circuleren is er nog geen onderzoek gedaan naar het functioneren van dergelijke kleinschalige vormen van gezondheidsinformatie. De geringe belangstelling van onderzoekers voor dit fenomeen is mogelijk te wijten aan een vooroordeel omtrent de kwaliteit van dergelijke patiëntenkranten. In tegenstelling tot grootschalige media worden ze meestal niet door professionele journalisten of voorlichters gemaakt maar door artsen en patiënten van gezondheidscentra, waardoor ze al gauw een amateuristisch odium op zich laden. Ook is het bereik in tegenstelling tot grootschalige media, vrij beperkt voornamelijk tot de eigen cliënten van een gezondheidscentrum of huisarts. Kunnen dergelijke bladen eigenlijk wel als volwaardige voorlichtingsmedia op het terrein van gezondheid en gezondheidszorg beschouwd worden? Moet men ze serieus nemen als zinnige en effectieve voorlichtingsinstrumenten? In dit artikel zullen wij trachten aan de hand van een case study aan te tonen dat dergelijke patiëntenkranten uiterst serieus genomen moeten worden en dat verder onderzoek van deze patiëntenkranten niet alleen wenselijk, maar zelfs noodzakelijk is.

In een eerder artikel (Van der Rijt en Stevens, 1986) hebben we aangetoond dat de Withuiskrant, een patiëntenkrant van het gezondheidscentrum "Withuis" in Venlo door de cliënten van dat centrum intensief gelezen en hogelijk gewaardeerd wordt. Daarenboven bleek dat de Withuiskrant vooral die groepen (de lagere sociaal economische strata) bereikt, die door grootschalige gedrukte media in veel mindere mate bereikt worden. Dit laatste is op zich al een argument om de voorlichtingspotenties van dergelijke bladen serieus te onderzoeken. Uiteraard zegt het bereik op zich nog niets over de impact van een patiëntenkrant en zoals Van der Grinten (1980) stelt: "De kardinale vraag is echter of door zo'n patiëntenkrant de betrokkenheid van

de mensen bij een gezondheidscentrum en – meer in het algemeen – bij de zorg voor de eigen gezondheid wordt bevorderd.” Aansluitend op deze vraag hebben we getracht bij het onderzoek naar het functioneren van de Withuiskrant na te gaan of er indicaties zijn voor de veronderstelling dat de Withuiskrant van invloed is op de betrokkenheid van de cliënten bij het gezondheidscentrum en op de zorg voor de eigen gezondheid. Meer specifiek luidde de probleemstelling: in hoeverre is de Withuiskrant in staat een brug te slaan tussen het team van artsen en verpleegkundigen en de patiënten, d.w.z. vergroot ze de betrokkenheid bij het Withuis en bevordert ze de communicatie tussen teamleden en patiënten? Zijn er indicaties voor invloed op kennis en gedrag ten aanzien van de eigen gezondheid van cliënten. Op grond van deze vraagstelling werden de volgende onderzoekshypothesen geformuleerd.

Hypothese 1: naarmate de blootstelling aan de informatie in de Withuiskrant groter is zal men de omgang met de huisarts als ongedwongener ervaren, zal men minder angst hebben bij het huisartsenbezoek en zal men de huisarts als minder gesloten ervaren.

Hypothese 2: naarmate de blootstelling aan de informatie in de Withuiskrant groter is, zal men zich meer betrokken voelen bij het Withuis.

Hypothese 3: naarmate de blootstelling aan de informatie in de Withuiskrant groter is zal men zich gezonder gedragen.

Enkele methodologische kanttekeningen

Het aantonen van bovengenoemde invloed is methodologisch niet probleemloos. Het gaat immers niet om de invloed van een enkele boodschap, maar om de invloed van een reeks van boodschappen die gedurende het elfjarige bestaan van de Withuiskrant gepubliceerd zijn. Een experimenteel onderzoek waarbij gelijke groepen van blootgestelden en niet-blootgestelden te creëren zijn met voor- en nameting is uitgesloten. Ook een longitudinaal design, waarbij van begin af aan blootstelling en gezondheidsgedrag door middel van een panel onderzocht worden was eveneens uitgesloten; dergelijk onderzoek is slechts mogelijk als men met de start van zo'n patiëntenkrant ook met het onderzoek aanvangt. Ons restte slechts een derde alternatief: door middel van een zogenaamd cross-sectioneel onderzoek, op één bepaald moment in de tijd nagaan of de mate van blootstelling aan de Withuiskrant samenhangt met de geconcipeerde afhankelijke variabelen. Een centraal probleem met deze aanpak is dat eventuele optredende samenhangen alternatieve interpretaties niet uitsluiten: leidt gezondheidsgedrag tot blootstelling of omgekeerd blootstelling tot gezondheidsgedrag kan op zo'n manier niet met zekerheid vastgesteld worden.

Evenmin zijn allerlei storende factoren uit te sluiten, waardoor ook alternatieve interpretaties plausibel blijven. Bijvoorbeeld naarmate men ouder wordt neemt zowel de blootstelling aan medische informatie als de mate waarin men op zijn gezondheid let toe, dus een eventuele relatie tussen blootstelling en gezondheidsgedrag kan "spurious" blijken als men controleert op leeftijd. In een dergelijke onderzoeksopzet zijn niet alle storende factoren te controleren. Hoewel een samenhang tussen blootstelling en af-

hankelijke variabelen een minimumvoorwaarde is om te concluderen tot invloed van de Withuiskrant, is zij geen voldoende voorwaarde om tot definitieve conclusies omtrent die invloed te komen.

Er zijn echter wel enkele mogelijkheden om de conclusies omtrent die invloed meer plausibel te maken, hoewel alternatieve verklaringen niet geheel uitgesloten kunnen worden:

- a) door extra indicaties in het onderzoek op te nemen omtrent de causale ordening, wat betreft het eerste probleem;
- b) zoveel mogelijk de relevante storende factoren op te nemen in het onderzoek en deze te controleren wat betreft het tweede probleem.

Om een grotere zekerheid te verkrijgen rond de aard van de causale ordening zijn de volgende indicaties in het onderzoek opgenomen.

De subjectief ervaren invloed. Aan de lezers is gevraagd of naar hun eigen mening de Withuiskrant van invloed was op hun relatie met hun arts, hun betrokkenheid bij het "Withuis" en hun kennis omtrent de zorg voor de eigen gezondheid. Hoewel de subjectief ervaren invloed geen substituut kan zijn voor feitelijke invloed kan zij toch een indicatie geven voor de aard van de causale ordening.

Een vergelijking met blootstelling aan medische informatie in andere media. De redenering hierachter is als volgt: als blootstelling aan medische informatie het gevolg is van gezonder gedrag, dat wil zeggen mensen die zich gezonder gedragen geven blijk van een grotere behoefte aan medische informatie, dan zou men mogen veronderstellen dat gezondheidsgedrag en blootstelling aan medische informatie in andere media in dezelfde mate samenhangen als bij de Withuiskrant. Immers het is niet goed in te zien waarom gezondheidsgedrag tot een grotere medische informatie consumptie in de Withuiskrant zou leiden en niet tot grotere consumptie van medische informatie in andere media. Indien de samenhang tussen blootstelling en gezondheidsgedrag groter is bij de Withuiskrant dan bij andere media, dan ondersteunt dat o.i. de interpretatie dat blootstelling aan de informatie in de Withuiskrant tot gezondheidsgedrag leidt. Deze vergelijking heeft daarnaast de functie na te gaan of de Withuiskrant vergeleken met enkele grootschalige media een potentieel grotere invloed heeft op het gezondheidsgedrag van de ontvanger. Dit zou blijken indien de samenhang tussen blootstelling en gezondheidsgedrag bij de withuiskrant sterker zou zijn dan bij andere media.

Met nadruk moet gesteld worden dat bevindingen met betrekking tot deze beide aspecten hoogstens de veronderstelde causale ordening wat plausibeler maken. Het zijn onvoldoende tegenargumenten om de alternatieve veronderstelling, dat mensen die zich gezonder gedragen meer geneigd zijn de Withuiskrant te lezen echt implausibel te maken. Hiertoe is slechts een echt experimenteel onderzoek of een longitudinaal onderzoek in staat.

Ten aanzien van storende factoren: in het onderzoek worden de volgende potentieel storende factoren gecontroleerd: geslacht, leeftijd, opleiding en gezondheidsoriëntaties.

Onderzoeksopzet en schaalconstructie

Daar de onderzoeksopzet elders uitvoeriger beschreven is (Van der Rijt en Stevens 1986) volstaan we hier met een korte aanduiding. Uit het cliëntenbestand van het "Withuis" is een systematische toevalssteekproef getrokken van 325 cliënten van 15 jaar en ouder; de gegevens voor dit onderzoek zijn vervolgens middels een door enquêteurs persoonlijk overhandigde en opgehaalde schriftelijke vragenlijsten verzameld. Het response percentage bedroeg 77%.

Schaalconstructie

De volgende afhankelijke variabelen zijn gemeten via schalen:

1. de mate waarin men de relatie met de huisarts als ongedwongen ervaart;
2. de mate waarin men nerveus is bij artsenbezoek;
3. de mate waarin men de huisarts als informatie-gesloten ervaart;
4. de mate van betrokkenheid bij het Withuis;
5. gezondheidsgedrag;
6. gezondheidsoriëntaties: "interne controle", "onbezorgdheid", "fatalisme", "schadevermijding".

We zullen hier kort de inhoud van elk van de schalen aangeven. Voor een uitgebreider verslag zij verwezen naar het onderzoeksrapport (Stevens, 1986).

De eerste drie variabelen zijn schalen geconstrueerd op grond van een factoranalyse na oblique rotatie over items die betrekking hadden op de ervaren relatie met de huisarts. Hoogstladend item op de eerste variabele was "Ik voel me bij mijn huisarts erg op mijn gemak" (.78). Op de tweede was dit: "ik ben altijd heel erg zenuwachtig als ik naar mijn huisarts ga" (.71) en op de derde was dat "Mijn huisarts geeft me alle informatie waar ik om vraag" (-.79). De variabele "betrokken bij Withuis" is eveneens middels een factoranalyse over een zevental items die betrokkenheid indiceerden gemeten. Alle items bleken slechts op een factor te laden en alle items correleerden hoger dan .50 met deze factor. Het hoogstladend item was: "Ik vind dat we het erg getroffen hebben met het Withuis" (.91).

Gezondheidsgedrag is gemeten middels een additieve index van een drietal gezondheidsgedragvariabelen: roken, alcoholconsumptie en extra lichaamsbeweging voor de gezondheid.

Gezondheidsoriëntaties zijn eveneens gemeten middels een factoranalyse. Onder gezondheidsoriëntaties verstaan wij de wijze waarop en de mate waarin mensen geneigd zijn zich op zaken betreffende de gezondheid te oriënteren. Oriëntaties zijn afhankelijk van de wijze waarop mensen tegenover hun gezondheid staan: of ze gezondheid zien als iets waar je zelf weinig invloed op uit kunt oefenen of als iets waar ze zelf verantwoordelijk voor zijn, als iets waar je bang voor moet zijn om het te verliezen of als iets waar je je geen zorgen over hoeft te maken. Onderzoekers (vgl. o.m. Foss 1973, Williams 1973, Van der Rijt 1979) hebben zo meerdere gezondheidsoriëntaties onderscheiden zoals schadevermijding, de mate waarin men geneigd is schade voor de gezondheid te vermijden; interne controle, de mate

waarin men vindt dat gezondheid iets is waar men zelf invloed op uit kan oefenen; bezorgdheid, de mate waarin men zich bezorgd maakt omtrent zijn gezondheid; fatalisme, de mate waarin men vindt dat gezondheid vooral bedreigd wordt door zaken waar men geen controle op kan uitoefenen. Middels een factoranalyse over 15 uitspraken kwamen na oblique rotatie vier factoren naar voren die uitstekend in termen van deze genoemde factoren geïnterpreteerd konden worden.

Onderzoeksresultaten

Analyse resultaten m.b.t. de door de lezer ervaren invloed van de Withuiskrant

Allereerst gaan we na, of en in welke mate de lezers zelf van mening zijn dat de Withuiskrant invloed uitoefent op de wijze waarop ze de relatie met de arts ervaren, hun betrokkenheid bij het Withuiscentrum en bij de gezondheidszorg in het algemeen en op hun zorg voor de eigen gezondheid.

Een aantal uitspraken, die aan de respondenten zijn voorgelegd, kunnen als indicatie dienen voor de mate waarin respondenten vinden dat de Withuiskrant invloed op hen heeft. Scores betreffen een vijfpuntsschaal van score 5 (zeer eens) tot score 1 (zeer oneens).

De volgende uitspraken nu zijn een indicatie voor een ervaren invloed op de arts-patiënt relatie: "sinds ik de Withuiskrant lees voel ik me meer op mijn gemak bij de dokter" en "door de Withuiskrant praat ik gemakkelijker met mijn arts over mijn klachten". De gemiddelde scores voor deze uitspraken bedroegen resp. 2,69 en 2,53 hetgeen betekent dat men het gemiddeld wat meer eens dan oneens is met deze uitspraken. Voor de ervaren invloed op betrokkenheid bij het Withuis en bij de gezondheidszorg zijn de volgende uitspraken indicatief: "de Withuiskrant brengt patiënten dichter bij het Withuis", "door de Withuiskrant blijf ik op de hoogte van wat er in het Withuis gebeurt" en "door de Withuiskrant voel je je meer betrokken bij de gezondheidszorg". De gemiddelde scores bedroegen respectievelijk: 3,46; 4,01 en 3,32. Gemiddeld zijn respondenten het dus in sterke mate eens met deze uitspraken. Tenslotte de ervaren invloed op de zorg voor de eigen gezondheid is geïndiceerd door de uitspraak: "door het lezen van de Withuiskrant weet ik beter hoe ik voor mijn gezondheid moet zorgen" met een gemiddelde score van 3,28. Geconcludeerd kan worden dat lezers zelf over het algemeen vinden dat de Withuiskrant van invloed is op hun relatie met hun huisarts, hun betrokkenheid bij het Withuis en hun zorg voor de eigen gezondheid. Hoewel deze subjectief ervaren invloed geen substituut kan zijn voor werkelijke (objectieve) invloed kan zij ons inziens eventuele interpretaties van meer objectieve maten van invloed ondersteunen.

De invloed van de Withuiskrant op de arts-patiënt relaties

Om na te gaan of het lezen van de Withuiskrant invloed heeft op de wijze waarop cliënten van het Withuis de relatie met hun arts ervaren hebben we de leesfrequentie gerelateerd aan de drie dimensies die uit de factoranalyse

naar voren kwamen: ongedwongenheid, nervositeit en informatiegelatenheid van de huisarts.

Het blijkt dat naarmate men de Withuiskrant frequenter leest men de relatie met de arts als ongedwongener ervaart ($\gamma = .23$; $p < 0.01$). De hypothese wordt derhalve ondersteund.

Er bleek geen samenhang tussen leesfrequentie en nervositeit bij huisartsbezoek ($\gamma = -.01$). Daarentegen bleek er een zwakke doch significante negatieve samenhang tussen de mate waarin men de arts als informatie gesloten ervaart en leesfrequentie: naarmate men frequenter leest ervaart men de arts als minder gesloten ($\gamma = -.13$, $p < .05$). Om na te gaan of de relatie tussen leesfrequentie en ongedwongen relatie met de arts schijn is, is deze relatie onder controle van geslacht, leeftijd, en sociaal economische status van de respondent onderzocht. Daarbij bleek dat onder constanthouding van geslacht en sociaal economische status de relatie nagenoeg gelijk blijft. Bij leeftijd is er echter sprake van een interactie-effect: bij jongeren (15-35 jaar) is er sprake van een positieve samenhang tussen lezen en een ongedwongen relatie met de arts ($\gamma = .27$ $p < .01$) terwijl deze bij oudere leeftijdscategorieën geheel verdwijnt (bij 36-55 jarigen: $\gamma = -.03$ en bij 56-87 jarigen $.07$; geen van beide gevallen significant). Blijkbaar heeft het lezen van de Withuiskrant bij jongeren invloed op de wijze waarop ze de relatie bij de arts ervaren maar niet bij ouderen. Mogelijk is dit te verklaren door het feit dat bij ouderen door frequentere contacten met de arts in het verleden, de directe confrontatie meer doorslaggevend is dan bij jongeren. De hypothese dat het lezen van de Withuiskrant invloed heeft op de relatie met de arts geldt dus hoogstens alleen voor jongeren.

Betrokkenheid bij het Withuis

We verwachten dat men naarmate men de Withuiskrant frequenter leest men zich ook meer betrokken zal voelen bij het Withuis. Gezien de eerder genoemde resultaten met betrekking tot subjectief ervaren invloed verwachten we zelfs dat deze relatie sterker zal zijn dan die met de ervaren arts-patiënt relaties. De analysesresultaten ondersteunen de hypothese dat men naarmate men de Withuiskrant frequenter leest zich ook meer bij het Withuis betrokken voelt ($\gamma = .27$ $p < .001$).

De samenhang blijkt, zoals verwacht, ook wat sterker dan bij ervaren arts-patiënt relaties. Omdat we vermoeden dat de betrokkenheid bij het Withuis in sterke mate af zou hangen van de contactfrequentie met het Withuis en dat de contactfrequentie het leesgedrag zou beïnvloeden zodat de hier gevonden samenhang slechts schijnbaar zou zijn, zijn we nagegaan of contactfrequentie (hoe vaak hebt u het afgelopen jaar het Withuis bezocht?) en betrokkenheid samenhangen. Er bleek inderdaad een samenhang op te treden maar deze was nauwelijks significant ($\gamma = .11$; $.05 < p < .10$) zodat deze factor (contact frequentie) bovenstaande relatie niet kan verklaren. Behalve contactfrequentie hebben we ook hier geslacht, leeftijd en sociaal-economische status als controle factor ingevoerd. Hierbij bleek dat het verband zowel door leeftijd als sociaal-economische status gespecificeerd wordt: de relatie tussen leesfrequentie en betrokkenheid is vooral sterk bij jongeren (15-35 jarigen) en zwak (niet significant) bij oudere leeftijdscate-

gorieën; respectievelijk bedragen de gamma's: .38 $p < .025$ bij 15-35 jarigen, .13 bij 36-55 jarigen en .12 (NS) bij 56-87 jarigen). Ook is de relatie zwak voor personen met een hoge en personen met een lage sociaal economische status (de gamma bedraagt resp. .13 (niet significant) en .16 (niet significant); daarentegen blijkt het verband sterk te zijn bij personen met een middelbare sociaal economische status (gamma = .57; $p < .001$). Onze hypothese dat het lezen van de Withuiskrant de betrokkenheid bij het Withuis zou vergroten moet dus gemodificeerd worden. Deze geldt vooral voor jongeren en voor personen met een middelbaar economische status. Voor ouderen en voor personen met een lage of hoge SES is er wel een positieve samenhang, die echter niet significant is hetgeen betekent dat de hypothese dat er sprake is van invloed voor deze categorieën niet ondersteund wordt.

Gezondheidsoriëntaties en gezondheidsgedrag

Nagegaan is of de gezondheidsoriëntaties samenhangen met het lezen van de Withuiskrant. Omtrent de causale ordening van de gezondheidsoriëntaties en het lezen van de Withuiskrant zijn er geen duidelijke aanwijzingen in het onderzoek zoals we die bijvoorbeeld hadden in de subjectief ervaren invloed met betrekking tot de betrokkenheid en arts-patiënt relaties. Dus of gezondheidsoriëntaties leiden tot het lezen van de Withuiskrant of het lezen van de Withuiskrant de gezondheidsoriëntaties beïnvloedt is niet rechtstreeks uit de resultaten op te maken: beide interpretaties zijn even plausibel. De leesfrequentie blijkt samen te hangen met "onbezorgdheid", "fatalisme" en "schadevermijding" echter niet met "interne controle". Naarmate men meer bezorgd is voor zijn gezondheid, meer geneigd is schade te vermijden voor de gezondheid en hoger scoort op fatalisme leest men frequenter de Withuiskrant (de resp. gamma's bedragen .26; $p < .001$; .25; $p < .001$; en .17; $p < .01$). De samenhang met interne controle bedraagt .06 (niet significant). Ook gezondheidsgedrag blijkt volgens de verwachting met de leesfrequentie van de Withuiskrant samen te hangen: naarmate men frequenter leest gedraagt men zich gezonder (gamma = .33; $p < .001$).

Als gezondheidsoriëntaties en gezondheidsgedrag leiden tot het consumeren van medische informatie en niet omgekeerd zou men verwachten dat gelijksoortige samenhangen gevonden zouden worden tussen gezondheidsoriëntaties en leesfrequentie van medische artikelen in tijdschriften, of de kijkfrequentie naar medische artikelen in tijdschriften, of de kijkfrequentie naar medische programma's op de televisie. In tabel 1 zijn de verschillende samenhangen weergegeven. Wat hierbij opvalt is dat de gezondheidsoriëntaties en gezondheidsgedrag sterker samenhangen met de leesfrequentie van de Withuiskrant en nauwelijks of althans zwakker met de beide andere vormen van blootstelling aan medische informatie. Naar onze mening ondersteunen deze resultaten de hypothese dat de Withuiskrant ook een invloed heeft op de gezondheidsoriëntaties van de lezers.

De samenhang tussen de leesfrequentie van de Withuiskrant en gezondheidsgedrag is eens zo sterk als die tussen gezondheidsgedrag en kijkfrequentie naar medische televisieprogramma's terwijl die tussen gezondheidsgedrag en lezen van medische artikelen en tijdschriften zelfs geheel afwezig

Tabel 1: De gezondheidsoriëntaties en gezondheidsgedrag naar de leesfrequentie van de Withuiskrant, de leesfrequentie van medische artikelen in tijdschriften en de kijkfrequentie naar medische televisie programma's (gamma's).

lees/kijk-frequentie	Withuiskrant	medische artikelen in tijdschriften	medische televisie-programma's
gezondheids-oriëntaties			
interne controle	.06	.08	.06
onbezorgdheid	-.26****	-.05	-.06
fatalisme	.17***	.02	.13*
schadevermijding	.25****	.22***	.06
gezondheidsgedrag	.33****	.01	.16**

significantie bij tweezijdige toetsing

* $p < .10$

** $p < .05$

*** $p < .01$

**** $p < .001$

is. Dit ondersteunt de hypothese van een grotere invloed van de Withuiskrant op gezondheidsgedrag. Om na te gaan of deze samenhang schijnbaar is hebben we deze onder constanthouding van telkens een factor tegelijk onderzocht voor opleiding, geslacht, leeftijd en gezondheidsoriëntaties. Wat deze laatste betreft: gebleken is dat deze factoren zowel samenhangen met het lezen van de Withuiskrant als met gezondheidsgedrag (wat betreft gezondheidsgedrag: interne controle: $\gamma = .20, p < .01$; onbezorgdheid $\gamma = -.22, p < .01$; fatalisme $.17, p < .05$ en schadevermijding $.21, p < .01$) Naarmate men hoger scoort op interne controle, lager op onbezorgdheid hoger op fatalisme en hoger op schadevermijding, gedraagt men zich gezonder.

Dus mogelijk leidt het lezen van de Withuiskrant tot grotere bezorgdheid etc. hetgeen op zijn beurt weer tot gezonder gedrag leidt. Indien deze interpretatie juist is zou de samenhang tussen leesfrequentie en gezondheidsgedrag verdwijnen onder constanthouding van de gezondheidsoriëntaties.

In tabel 2 zijn de resultaten van de controle weergegeven. Hieruit blijkt dat de gevonden samenhang tussen leesfrequentie en gezondheidsgedrag niet door gezondheidsoriëntaties verklaard kan worden: de samenhang blijft binnen de categorieën van de gezondheidsoriëntaties nagenoeg even sterk bestaan.

De relatie wordt wel enigszins gespecificeerd door leeftijd. Voor de groep tussen 36 en 55 jaar is de relatie tussen leesfrequentie en gezondheidsgedrag veel sterker dan die voor de jongere en oudere leeftijdsgroep, waar deze zwak is (en niet significant). Het meest opmerkelijke is echter de specificatie door het opleidingsniveau: de samenhang is sterker bij de lagere opleidingsniveaus: met name bij degenen met opleiding op het niveau van lager beroepsonderwijs is er een sterke samenhang, terwijl deze bij degenen met VWO of hoger ontbreekt. Geconcludeerd kan worden dat als de Withuiskrant effectief is als gezondheidsvoorlichtingsinstrument dit vooral het geval is in de leeftijdscategorie van 36 jaar tot 55 jaar en bij personen met een lagere beroepsopleiding.

Tabel 2: De relatie tussen gezondheidsgedrag en lezen van de Withuiskrant onder constanthouding van geslacht, leeftijd, opleiding en gezondheidsoriëntaties (gamma's).

geslacht	man	vrouw		
leeftijd	15-35 j. .14	36-55 j. .47***	56-87 j. .17	
opleidingsniveau	laag (LO) .26	LBO .49***	MAVO/HAVO .20	VWO .02
interne controle	sterk .27*	matig .31**	zwak .38**	
onbezorgdheid	sterk .20	matig .34**	zwak .22	
fatalisme	sterk .53***	matig .22*	zwak .30**	
schadevermijding	sterk .26	matig .50***	zwak .16	

* p < .10

** p < .05

*** p < .01

**** p < .001

Conclusie

Hoewel er vanuit dit onderzoek geen definitieve conclusies zijn te trekken over de "impact" van de Withuiskrant als voorlichtingsinstrument voor het "Withuis", voor de gezondheidszorg in het algemeen en voor de gezondheidsvoorlichting, menen we toch dat er voldoende indicaties in dit onderzoek zijn om te concluderen dat deze patiëntenkrant uiterst serieus genomen moet worden als een potentieel belangrijk voorlichtingsinstrument. Enerzijds blijkt dat een groot deel van de lezers vindt dat de Withuiskrant hun betrokkenheid bij het gezondheidscentrum vergroot, hun relatie met hun huisarts vergemakkelijkt en vooral hun kennis omtrent de zorg voor de eigen gezondheid vergroot. Anderzijds blijkt dat men naarmate men de Withuiskrant frequenter leest zich ook meer betrokken voelt bij het Withuis, de relatie met de huisarts als meer ongedwongen ervaart en last but not least zich gezonder gedraagt in termen van minder roken en drinken en zich meer bewegen. Wat het laatste betreft blijkt dat blootstelling aan de Withuiskrant in sterkere mate samenhangt met gezondheidsgedrag dan blootstelling aan andere grootschalige vormen van gezondheidsinformatie. Wat ons als onderzoekers echter het meest frappeerde was dat het lezen van de Withuiskrant vooral bij personen met een betrekkelijk laag opleidingsniveau gepaard gaat met gezondheidsgedrag. Zoals we eerder al aangetoond hebben (Van der Rijt en Stevens 1986) worden ook vooral de lagere strata van de bevolking door de Withuiskrant in sterkere mate bereikt dan door andere grootschalige vormen van medische informatievoorziening. Hier komt bovendien naar voren dat vooral bij de lagere opleidingsniveaus de Withuiskrant potentieel het effectiefste is als gezondheidsvoorlichtingsinstrument. Naar onze mening geven deze onderzoeksresultaten alle aanlei-

ding verder onderzoek te doen naar het functioneren van patiëntenkranten als voorlichtingsinstrumenten op het terrein van de gezondheid en gezondheidszorg. Het verdient daarbij aanbeveling een onderzoeksdesign te gebruiken dat grotere zekerheid kan verschaffen omtrent de causale ordening van de betrokken variabelen. Een panel design waarbij dezelfde personen op meerdere tijdstippen geënqueteerd worden komt hiervoor het meest in aanmerking. Zo mogelijk zou met een dergelijk onderzoek al vanaf de start van een patiëntenkrant moeten worden begonnen. Op grond van de resultaten van dit onderzoek kan echter al geconcludeerd worden dat patiëntenkranten uiterst serieus genomen moeten worden als potentiële voorlichtingsinstrumenten, waarmee moeilijk bereikbaar geachte groepen in de samenleving effectief bereikt kunnen worden.

REFERENTIES

- Foss, R., Personality, Social Influence and Cigarette Smoking, *Journal of Health and Social Behavior*, 14, 1973, p. 279-286.
- Grinten, R. van de, Vijf jaar Withuiskrant, *Huisarts en Wetenschap*, 1980, 23, p. 26-29.
- Rijdt, G.A.J. van der, *Jeugd en Antirookinformatie*, Nijmegen, 1979.
- Rijdt, G.A.J. van der, en P.G. Stevens, De lezer van de Withuiskrant. Een case-study van een patiëntenkrant, *Massacommunicatie*, 14, 1986, p. 216-233.
- Stevens, P.G., "De Withuiskrant" een onderzoek naar het functioneren van de Withuiskrant in de gezondheidsvoorlichting, onderzoeksrapport, Nijmegen, 1986.
- Williams, A.F., "Personality and Other Characteristics associated with Cigarette Smoking among Young Teenagers, *Journal of Health and Social Behavior*, 14, 1973, p. 374-380.

ABSTRACT, Van der Rijdt, Stevens, The impact of the "Withuispaper", *Massacommunicatie*, 1, 1987, p. 55-64.

The impact of the "Withuiskrant"; the effectiveness of a patients magazine as a health education device.

The "Withuiskrant" is a magazine made for and partially by clients and patients of the health centre "Withuis" in Venlo. This magazine is published four or five times a year and distributed among the about ten thousand clients of the centre.

In this article we try to answer the questions, whether the "Withuiskrant" has an influence on the way clients experience their relationships with their family doctor (GP) in the centre, on their involvement in the health centre and on their caretaking for their own health.

To answer these questions, a research was executed with a representative sample of 325 clients of the centre. Research results did support the hypotheses, that by reading the magazine doctor-patient relationships are facilitated – more free and easy –, the involvement in the health centre is increased and the care for one's own health is enhanced. However, the research design – a cross sectional one – allows no definitive conclusions. The findings surely show that it is important and even necessary to make a further study into the functioning of such patients magazines as a health education device.

MARCEL VOOYS, TOM VAN DER VOORT EN HANS BEENTJES

De geschiktheid van verschillende typen vragen om de kijktijd en leestijd van kinderen te meten:

een validatie-onderzoek

Ter vervanging van de dagboekmethode wordt in survey-onderzoek vaak gebruik gemaakt van directe tijdschattingen of frequentieschattingen om de tijd die kinderen aan televisie kijken en lezen besteden te meten. In een empirische validatiestudie is nagegaan in hoeverre onderscheiden soorten directe tijdschattingen en frequentieschattingen als remplaceant voor dagboekmetingen in aanmerking komen.

Een steekproef van kinderen van negen tot twaalf jaar ($N = 130$) tekende gedurende twee weken in een tijdsdagboekje hun kijk- en leesactiviteiten aan, en gaf daarnaast in een vragenlijst een reeks directe schattingen en frequentieschattingen. De dagboekgegevens zijn opgevat als een criterium waaraan de validiteit van de overige schattingsprocedures kan worden afgemeten. Geen van de gehanteerde directe schattingsmethoden voldeed als maat voor de absolute kijk- en leestijd van individuele kinderen. Ook als schatter van de gemiddelde kijk- en leestijd van de gehele groep waren zij ongeschikt. De directe tijdschattingsprocedures leidden echter wel tot een valide ordinale maat van de kijktijd, waarbij de procedures waarbij de kijktijd het meest gedetailleerd werd nagevraagd als beste uit de bus kwamen. Dit gold alleen voor de kinderen van tien jaar en ouder; bij kinderen van negen jaar zijn frequentieschattingen geschikter. De directe tijdschattingen en frequentieschattingen van de leestijd vertoonden een geringe validiteit.

De kijk- en leestijd, dat wil zeggen de hoeveelheid tijd die individuen aan televisie kijken en lezen besteden, zijn variabelen die men in verschillende soorten communicatie-onderzoek aantreft. Soms zijn de kijk- en leestijd de hoofdvariabelen waarin de onderzoeker belang stelt, iets dat bij onderzoek naar de vraag hoeveel kinderen nu feitelijk kijken of lezen aan de orde is (tijdbestedingsonderzoek). Maar in de meeste onderzoeken zijn de kijk- en leestijd variabelen, die met andere variabelen in verband worden gebracht. Hiervan is sprake bij onderzoek naar de factoren die het kijk- en leesgedrag beïnvloeden, en ook bij de vele correlatieve studies waarin de "effecten" van televisie kijken (en soms ook lezen) op houdingen, percepties, opinies, gevoelens en gedragingen worden nagegaan.

Met de aard van het onderzoek wisselen de meettechnische eisen, waaraan de operationalisatie van de kijk- of leestijd moet voldoen. Bij tijdbestedingsonderzoek dient men over een geschikte *absolute maat* te beschikken, een maat die zo exact mogelijk weergeeft hoeveel minuten individuen aan televisie kijken of lezen besteden. De meting dient op *rationiveau* te geschieden. Bij onderzoek waarin de kijk- of leestijd met andere variabelen in verband wordt gebracht, kan echter meestal met het gebruik van een *relatieve maat* worden volstaan. Het precieze aantal minuten dat gekeken of gelezen wordt, hoeft men dan niet te meten; het is toereikend als de meting tot een valide rangordening van de individuen leidt. De meting dient op *ordinaal of intervalniveau* te geschieden.

Vijf meetmethoden

Bij de meting van de kijk- en leestijd kan een onderzoeker uit verschillende meetmethoden kiezen. De meeste methoden kunnen zowel voor de kijk- als de leestijd worden gebruikt. Maar omdat televisie kijken plaatsgevonden is en omdat er op het televisietoestel elektronische meters aangesloten kunnen worden, zijn er bij de meting van de kijktijd enige extra alternatieven.

Video-observatie

Video-observatie leent zich alleen voor een meting van de kijktijd. Op het televisietoestel is een videocamera opgesteld, die zodra het toestel is ingeschakeld gaat opnemen. Via systematische observatie van de video-opnamen kan achteraf exact worden vastgesteld hoeveel minuten elk gezinslid voor het televisietoestel heeft doorgebracht. Het gebruik van deze methode beperkt zich tot validatie-experimenten waarin de video-observatiegegevens als validiteitscriterium voor andere meetmethoden fungeren.

Persoonsknoppenmeter

Ook deze methode is alleen voor een meting van de kijktijd bruikbaar. Een op het televisietoestel aangesloten meter volgt van seconde tot seconde welk kanaal is ingeschakeld; ook het toestelgebruik voor andersoortige doeleinden (videogebruik, computergebruik en dergelijke) wordt geregistreerd. De gezinsleden melden zich via drukknoppen aan als kijker en melden zich ook weer af (De Bock, 1985). Het systeem is vooral interessant voor het continu kijkonderzoek zoals uitgevoerd voor de omroep. De Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS hoopt medio 1987 op dit systeem over te gaan.

Dagboekmethode

De dagboekmethode leent zich, evenals de overige nog te beperken methoden, voor een meting van zowel de kijktijd als de leestijd. Bij de meting van de kijktijd kan gebruik gemaakt worden van televisiedagboekjes met programmavermelding, waarin de kijkers de geziene programma's aankruisen. Nu het aantal te ontvangen kanalen snel toeneemt, neemt de bruikbaarheid van dit soort dagboekjes voor de meting van de persoonlijke kijktijd allengs af. Geschikter zijn tijdsdagboekjes waarin respondenten per tijdsblokje (kwartier of half uur) aangeven of zij gekeken of gelezen hebben. Bij ad hoc-onderzoek wordt het tijdsdagboekje gedurende een beperkte periode, meestal één à twee weken, bijgehouden.

Directe tijdschatting

Een snellere indruk van de kijk- en leestijd krijgt men door respondenten rechtstreeks te vragen de tijd die men met kijken of lezen doorbrengt te schatten. Meestal gaat het om globale *algemene* schatting, waarbij respondenten naar beste weten aangeven hoeveel minuten zij gewoonlijk dagelijks kijken of lezen. Een dergelijke vraag wordt bijvoorbeeld bij veel cultivatie-onderzoekingen gebruikt ("On the average, how many hours do you perso-

nally watch television?"). Soms wordt echter ook een meer *specifieke* schatting gevraagd, waarbij men bijvoorbeeld moet aangeven hoe lang men de vorige dag of de afgelopen week heeft gekeken of gelezen.

Frequentieschatting

Tenslotte wordt in veel ad hoc-onderzoek gebruik gemaakt van vragenlijsten, waarin respondenten aangeven hoe *vaak* zij televisie kijken of lezen. Het gaat hierbij om een zuiver relatieve meetprocedure. De meting leidt niet tot een schatting van de kijk- of leestijd, maar geeft slechts de mogelijkheid de respondenten te ordenen naar de frequentie waarmee zij televisie kijken of lezen. Bij metingen van de kijkfrequentie wordt veelal van de respondent verlangd, dat voor een reeks van specifieke televisieseries wordt aangegeven hoe vaak men ernaar kijkt. Metingen van de leesfrequentie vertonen meer variatie. Als het om de frequentie waarmee boeken gelezen worden gaat, kan bijvoorbeeld gevraagd worden aan te geven hoeveel boeken men doorgaans per week of per maand leest, het aantal dagen per week dat men boeken leest, het aantal boeken dat men in de afgelopen week of maand heeft gelezen, enzovoort.

Validiteit

Hoewel met name de drie laatst besproken methoden veelvuldig in onderzoek zijn gebruikt, is er opmerkelijk weinig onderzoek verricht naar de validiteit van de meetresultaten die zij produceren. Veel onderzoekers schijnen zich te verlaten op de *face validity* die de metingen uitstralen. Bij ons weten is naar de validiteit van metingen van de leestijd geen onderzoek verricht; de spaarzame validatiestudies die voorhanden zijn, hebben dus op kijktijdmetingen betrekking.

Een eerste vraag is in hoeverre de onderscheiden meetmethoden tot een accurate schatting van de *absolute kijktijd* leiden. Frequentieschattingen doen in dit verband niet ter zake, want die geven alleen een relatieve maat. Algemeen wordt aangenomen dat video-observatie de meest nauwkeurige schatting van de kijktijd geeft (Robinson, 1977), en daarom worden video-observatiegegevens wel als maatstaf gebruikt om de nauwkeurigheid van andere meetmethoden te bepalen.

Ook de drukknopmeter maakt een accurate meting van de persoonlijke kijktijd mogelijk. Volgens De Bock (1985) resulteert deze meetprocedure zelfs in een "feilloze" vaststelling van het persoonlijke kijkgedrag. Maar dat veronderstelt wel, dat de onderzochten nimmer verzuimen zich als kijker aan of af te melden, hetgeen niet erg aannemelijk is. Buitenlandse ervaringen wijzen uit, dat het drukknoppensysteem in ongeveer 90% van de gevallen conform de instructie wordt bediend (Wim Bekkers, persoonlijke mededeling).

Blijkens enkele validatiestudies die bij volwassenen zijn uitgevoerd, leiden metingen die met televisiedagboekjes worden uitgevoerd veelal tot een lichte *overschatting* van de kijktijd. In een tweetal studies bleek de met dagboekjes vastgestelde kijktijd 25% hoger uit te vallen dan de kijktijd die de thuis opgestelde videocamera had geregistreerd (Robinson, 1972; Bechtel, Achelpohl, & Akers, 1972). In een onderzoek waarin moeders het kijkge-

drag van jonge kinderen in dagboekjes vastlegden, bleef de overschatting echter tot 6% beperkt (Anderson, Field, Collins, Puggles Lorch, & Nathan, 1985). De belangrijkste verklaring voor de overschatting zoekt Robinson (1977) in het feit, dat ten dele geziene programma's in televisiedagboekjes voor 100% als "gezien" worden genoteerd. De dagboekmethode behoeft echter niet altijd tot een overschatting van de kijktijd te leiden. Met name bij tijdsbestedingsonderzoek waarin *alle* activiteiten (in plaats van alleen maar het televisie kijken) in een tijdsdagboek worden vastgelegd, behoeft niet voor een overschatting van de kijktijd te worden gevreesd (Robinson, 1977).

Is de overschatting van de kijktijd bij de dagboekmethode meestal gering, bij directe tijdschattingen kunnen zich sterkere overschattingen voordoen, iets dat zowel bij kinderen als volwassenen is waargenomen. Met name *algemene* tijdschattingen ("Hoe lang kijkt u gemiddeld per dag?") leiden vaak tot opgeblazen opgaven, en dergelijke cijfers vallen dan ook systematisch hoger dan dagboekcijfers uit. Vergeleken met dagboekschattingen (die reeds op zichzelf aan een zekere overschatting mank gaan), bleek de direct geschatte kijktijd op zijn minst 20% (Bechtel et al., 1972) tot wel 74% (Israel, Simmons, & Robinson, 1972) hoger uit te vallen. De verklaring is onder meer, dat mensen geneigd zijn hun schatting alleen op de dagen dat men televisie kijkt te baseren. Anders gezegd: men geeft aan hoe lang men kijkt als men kijkt, en verzuimt daarbij de dagen waarop niet gekeken wordt op de schatting in mindering te brengen (Robinson, 1977). Daarnaast geeft men er onvoldoende rekenschap van, dat niet alle programma's volledig worden bekeken. Ook sociale wenselijkheid kan de schatting verhogen, een effect dat vooral bij kinderen op kan treden. Bij *specifieke* directe tijdschattingen ("Hoe lang heeft u gisteren televisie gekeken?") is de overschatting van de kijktijd echter aanzienlijk geringer. Bij een dergelijke schatting behoeft de kijktijd nauwelijks hoger dan een dagboekmeting uit te vallen. Blijkens een onderzoek van Bechtel et al. (1972) lag de specifiek geschatte kijktijd slechts 10% boven de dagboekschatting, en in een studie van Israel et al. (1972) 14%.

Hoewel directe tijdschattingen en in mindere mate ook dagboekjes een overschatting van de *absolute* kijktijd geven, is het zeer wel denkbaar dat zij een bruikbare *relatieve* maat opleveren. Immers, als de overschatting een systematisch karakter heeft – alle respondenten blazen hun schatting (evenzeer) op –, behoeft dit de rangorde van de individuen niet te verstoren. Behalve video-observatie en de drukknoppenmeter, die op een hoger meetniveau reeds voldeden, lijkt ook de *dagboekmethode* een valide relatieve maat te geven. Blijkens een onderzoek van Anderson et al. (1985) correleerden de via dagboekjes vastgestelde kijktijden niet minder dan 0.86 met de kijktijden die via video-observatie waren vastgesteld. Dit onderzoek had betrekking op door volwassenen bijgehouden dagboekjes. Het verband tussen video-observaties en kijktijden gebaseerd op door kinderen bijgehouden dagboekjes, is niet onderzocht.

Tot op zekere hoogte lenen ook *kijkfrequentievragenlijsten*, waarin kinderen aangeven hoe vaak zij naar een selectie van televisieseries kijken, zich voor een relatieve meting van de kijktijd, of liever de kijkfrequentie. Zo

vond Van der Voort (1986) een correlatie van 0.60 tussen de somscores op een door kinderen ingevulde kijkfrequentievragenlijst waarin avondprogramma's waren opgenomen, en de opgaven van de ouders omtrent het tijdstip tot welke het kind 's avonds televisie kijkt.

Of ook *directe tijdschattingen* een bruikbare relatieve maat voor de kijktijd opleveren, onttrekt zich goeddeels aan de waarneming. Weliswaar vonden Anderson et al. (1985) voor ouders een correlatie van 0.60 tussen directe tijdschattingen en dagboekgegevens, maar voor kinderen zijn ons geen validiteitsgegevens bekend.

Wel is duidelijk dat kinderen eerst vanaf een bepaalde leeftijd in staat zijn over hun eigen kijkgedrag te rapporteren. Vrij algemeen gaat men ervan uit, dat kinderen vanaf negen jaar redelijk in staat zijn uitspraken over hun kijkgedrag te doen, en vanaf die leeftijd worden zij ook geacht zelf een dagboekje bij te kunnen houden. Dat de validiteit bij jongere kinderen te wenselijk over kan laten, wordt duidelijk uit een onderzoek van Alexander, Wartella en Brown (1981). De correlatie tussen dagboek- en frequentieschattingen bleek bij zeven- à achtjarige kinderen aanzienlijk lager uit te vallen dan bij elf- en dertienjarige kinderen.

Vraagstelling

Onze validatiestudie heeft betrekking op de drie methoden die in survey-onderzoek voor de meting van de kijk- en de leestijd in aanmerking komen: de dagboekmethode, tijd- en frequentieschattingen. Afgaand op het besproken validatie-onderzoek heeft meettechnisch gezien de dagboekmethode de beste papieren. Toch wordt deze methode in survey-onderzoek betrekkelijk weinig gebruikt. Omdat de dagboekmethode tamelijk arbeidsintensief is en een groot beroep doet op de coöperatie van de onderzochten, maken veel onderzoekers gemakshalve gebruik van de minder tijdrovende directe tijdschattingen en frequentiemetingen. Er is echter onvoldoende onderzocht in hoeverre tijd- en frequentieschattingen een valide alternatief voor dagboekmetingen vormen.

In het onderzoek gaan we na in welke mate onderscheiden soorten directe tijdschattingen en frequentiemetingen als remplaceert voor dagboekmetingen in aanmerking komen. Om dit vast te kunnen stellen hebben we aan kinderen die in een tijdsdagboekje hun kijk- en leesactiviteiten registreerden, tevens gevraagd een aantal tijd- en frequentieschattingen te geven. Daarbij vatten we de dagboekregistraties op als een criterium waaraan de validiteit van de diverse tijdschattingen en de frequentieschattingen kan worden afgemeten.

Het onderzoek probeert een antwoord op de volgende drie hoofdvragen te geven. De eerste vraag is welke directe schattingsmethode de beste *absolute* schatting van de kijk- en leestijd geeft. Daarbij gaan we ervan uit, dat elke positieve afwijking van de dagboekschatting op overschatting wijst; een eventuele negatieve afwijking behoeft daarentegen niet op onderschatting van de werkelijke kijk- en leestijd te wijzen. De tweede vraag is welke tijd- en frequentieschattingen getuige hun correlaties met de dagboekmetingen de beste *relatieve* maat opleveren. Ten derde gaan we na in hoeverre de validiteit van de tijd- en frequentieschattingen van de leeftijd van de onder-

zochte kinderen afhankelijk is. Het huidige onderzoek zien we als een vooronderzoek, dat we in een later stadium bij een grotere steekproef hopen te repliceren.

Methodie

Procedure

Het onderzoek is in juni 1986 uitgevoerd. Aan het onderzoek namen de leerlingen van de groepen 5 (negenjarigen), 6 (tienjarigen), 7 (elfjarigen) en 8 (twaalfjarigen) van een tweetal basisscholen uit de regio Leiden deel. Alles bijeen waren honderd-dertig kinderen bij het onderzoek betrokken. Gedurende een drietal weken werden gegevens verzameld. In de eerste week werden vragenlijsten afgenomen waarin de kinderen tijd- en frequentieschattingen voor televisie kijken en lezen gaven. In de tweede en derde onderzoekswEEK hielden de kinderen thuis een tijdsdagboekje bij. Hierin werd per tijdsblokje van een kwartier aangegeven of men televisie had gekeken of gelezen. De dagboekjes werden elke schooldag ingezameld.

Directe tijdschattingen

De kijk- en leestijd wordt in de afgenomen vragenlijst op zes verschillende manieren geschat. Vier schattingsprocedures hebben betrekking op de tijd die in het algemeen aan kijken en lezen wordt besteed (*algemene* tijdschattingen). De overige twee schattingen hebben betrekking op een specifieke periode die voorbij is (*specifieke* tijdschattingen). De algemene tijdschattingen worden gaand van schatting 1 naar schatting 4 steeds sterker gedetailleerd nagevraagd, met het gevolg dat ook het aantal vragen per schatting toeneemt.

(1) Per dag

De eerste schatting is gebaseerd op twee vragen: (a) "Op hoeveel dagen kijk je gemiddeld per week naar de televisie?", en (b) "Op de dagen dat je kijkt, hoe lang kijk je dan gemiddeld per dag?" De vragen over de leestijd luiden mutatis mutandis hetzelfde. De gemiddelde kijk- en leestijd per dag wordt berekend door de antwoorden op beide vragen met elkaar te vermenigvuldigen (aantal dagen per week dat men kijkt (leest) x de gemiddelde kijktijd (leestijd) per dag), en dit product door 7 te delen. Bij de overige schattingen is een analoge rekenwijze toegepast.

(2) Door de week/weekeinde

Met in totaal vier vragen wordt afzonderlijk voor door-de-weekse dagen en het weekeinde nagevraagd op hoeveel dagen men gewoonlijk kijkt (leest), en – voor de dagen dat men kijkt – hoeveel tijd daar gemiddeld per dag in gaat zitten.

(3) Per dagdeel

De schatting vindt per dagdeel (ochtend, middag, avond) plaats, en omvat zes vragen. Gevraagd wordt hoeveel ochtenden men per week kijkt (leest); en voor de ochtenden dat men kijkt (leest) hoeveel tijd daar gemiddeld mee

gemoeid is. Hetzelfde gebeurt voor de middagen en avonden.

(4) Per zender/leatuursoort

Deze schatting ziet er voor de kijk- en leestijd verschillend uit. De *kijktijd*-schatting omvat 14 dagen. Afzonderlijk wordt nagevraagd op hoeveel dagen van de week men naar resp. "Nederland 1 en 2", "Duitsland", "België", "Engeland", "Music Box", "Sky Channel" en naar videobanden kijkt. In een vervolgvraag wordt steeds aangegeven hoeveel tijd daar gemiddeld per dag in gaat zitten. De *leestijds*schatting omvat 8 vragen. Voor vier soorten lectuur (boeken, stripboeken, tijdschriften en kranten) wordt weer nagevraagd hoeveel dagen per week men er gebruik van maakt, en hoeveel tijd daar gemiddeld per dag mee gemoeid is.

(5) Gisteren

De enige vraag is hier hoe lang men gisteren heeft gekeken of gelezen.

(6) Afgelopen week

Aangegeven wordt hoeveel dagen men de afgelopen week heeft gekeken (gelezen), en voor de dagen waarop men keek (las), hoeveel tijd hiermee gemiddeld per dag gemoeid was.

Frequentieschattingen

Om tot een schatting van de kijkfrequentie te komen, wordt kinderen gevraagd voor een selectie van 17 ten tijde van het onderzoek uitgezonden televisieseries aan te geven hoe vaak men er naar kijkt (altijd/vaak/soms/nooit). Het gaat om een aangepaste versie van een instrument waarmee reeds eerder ervaring werd opgedaan (Van der Voort, Vooijis, & Bekker, 1982a en 1982b). De interne consistentie van de gebruikte schaal is toereikend (Cronbach alpha is 0.80).

Aan de schatting van de leesfrequentie liggen zes vragen ten grondslag. Afzonderlijk voor boeken en stripboeken is nagevraagd hoeveel men er gemiddeld per week leest, hoeveel men er de afgelopen week heeft gelezen, en hoe lang het geleden is dat men er voor het laatst één heeft gelezen. Dit type vragen is ontleend aan een onderzoek van Tellegen-Van Delft (1986). Blijkens factoranalyse valt de schaal uiteen in twee subschalen, één voor de leesfrequentie van boeken en één voor de leesfrequentie van stripboeken. De correlatie tussen deze twee subschalen is gering ($r = -.10$). Cronbachs alpha is resp. 0.80 en 0.90.

Dagboekmetingen

In de dagboekjes is binnen het kijken een onderscheid gemaakt tussen "televisie kijken" en "video kijken". Ook het lezen werd gedifferentieerd genoteerd; kinderen gaven aan of zij "boeken", "stripboeken", "kranten", of "tijdschriften" hadden gelezen. Voor elk van de twee weken dat de dagboekjes werden bijgehouden, zijn afzonderlijke kijk- en leestijden berekend. De kijktijd is de som van de kwartieren waarop gedurende een week televisie of video is gekeken. De leestijd is berekend over de vier leatuursoorten samen.

De correlatie tussen de persoonlijke kijktijden die tijdens de eerste en de tweede week werden gevonden, is zeer redelijk ($r = 0.80$). De analoge correlatie bij de leestijd valt iets lager uit ($r = 0.75$); de gevonden leestijden zijn dus iets minder stabiel. Bij de analyses zullen we echter uitsluitend uitgaan van de in de eerste dagboekweek aangetroffen kijk- en leestijden. De grote animo waarmee de kinderen gedurende de eerste week nog de dagboekjes bijhielden, nam namelijk tijdens de tweede week duidelijk af. Dit bleek onder meer uit het percentage kinderen dat het dagboekje tijdig inleverde. De eerste week kregen we nog 93% van de dagboekjes tijdig retour, een percentage dat tijdens de tweede week tot 78% daalde. We vermoeden dat de dagboekjes in de eerste week het meest consciëntieus zijn ingevuld.

Resultaten

Factorstructuur

Om vast te stellen of de a priori onderscheiden meetmethoden zich ook empirisch onderscheiden, hebben we zowel op de totaalscores op de afzonderlijke kijktijdmetingen als op die van de leestijdmetingen een factoranalyse uitgevoerd. Tabel 1 geeft de factoroplossing die, na varimaxrotatie van vier factoren, voor de gehanteerde *kijktijd*maten werd gevonden. In de betrokken analyse doen de scores van de jongste leeftijdsgroep uit het onderzoek (de negenjarigen uit groep 5) niet mee, dit omdat – zoals later nog duidelijk zal worden – de validiteit van de metingen bij deze leeftijdsgroep zeer twijfelachtig is. De in Tabel 1 weergegeven oplossing verklaart 88% van de variatie ($N = 89$).

Tabel 1 Resultaten Factoranalyse op Metingen van de Kijktijd, na Varimaxrotatie van Vier Factoren

Kijktijdmaten	factoren*)			
	1	2	3	4
Algemene schattingen				
1 Per dag	.83	–	–	–
2 Door de week/weekend	.88	–	–	–
3 Per dagdeel	.66	.44	–	–
4 Per zender	.65	.41	–	–
Specifieke schattingen				
5 Gisteren	–	–	–	.95
6 Afgelopen week	.76	–	–	–
Kijkfrequentie	–	–	.92	–
Dagboekmeting	–	.91	–	–

*) T.b.v. de overzichtelijkheid zijn factorladingen kleiner dan of gelijk aan .40 weggelaten.

Duidelijk is dat het aprioristische onderscheid tussen de gehanteerde meetmethoden zich ook empirisch voordoet. Factor 1 wordt vooral gedefinieerd door de algemene directe tijdschattingen, maar ook de specifieke schatting over het kijken in de afgelopen week (schatting 6) blijkt hoog op deze factor

te laden. De beoordeling van de hoeveelheid tijd die men over een wat langere voorbije periode (een hele week) aan televisie kijken besteedde, vertoont blijkbaar overeenkomsten met de beoordeling van de tijd die men in het algemeen in televisie kijken steekt. De andere specifieke schattingsprocedures (schatting 5) onderscheidt zich echter wel van de algemene schattingsprocedures, en neemt een aparte factor in (factor 4). Ook de dagboeken en de frequentiemeting zijn in aparte factoren terug te vinden, namelijk respectievelijk de factoren 2 en 3.

De oplossing van de factoranalyse op de *leestijd*maten komt in grote lijnen met de zojuist besproken factoroplossing overeen, en wordt daarom niet in tabelvorm gepresenteerd. In dit geval vinden we in plaats van vier vijf factoren, een gevolg van het feit dat de subschalen voor de leesfrequentie van boeken en stripboeken ieder voor zich een eigen factor opeisen. De overige drie factoren worden gedefinieerd door de dagboekmeting, de algemene tijdschattingen en de specifieke tijdschattingen, die eveneens elk voor zich in een aparte factor zijn terug te vinden. Als het om de leestijd gaat, onderscheidt de schatting over de afgelopen week zich dus wél van de algemene schattingen. Een verklaring is wellicht dat lezen, anders dan televisie kijken, geen regelmatige dagelijks beoefende activiteit hoeft te zijn, met het gevolg dat zich gemakkelijker verschillen kunnen voordoen tussen de tijd die doorgaans aan lezen wordt besteed en de tijd die men hiervoor in de afgelopen week heeft uitgetrokken.

Hoe dit ook zij, de uitgevoerde factoranalyses maken in ieder geval duidelijk, dat de gebruikte meetmethoden niet over één kam mogen worden geschoren. Elke meetmethode leidt tot een eigensoortige meting van de kijk- en de leestijd. De vraag is nu welke meetmethoden het best voldoen.

Absolute kijk- en leestijd

We bezien eerst in hoeverre de verschillende meetmethoden tot een accurate schatting van de absolute kijk- en leestijd leiden. De precisie van de schattingen kan zowel op het niveau van de individuele scores van de kinderen als op het niveau van de gemiddelde scores voor de totale proefgroep worden vastgesteld.

Uitgaand van de werkhypothese dat de dagboekmeting tot de "beste" schatting van de absolute kijk- en leestijd leidt, zij het met de erkenning dat de dagboekmeting een zekere overschatting geeft, kan de nauwkeurigheid van de direct geschatte *individuele* kijk- en leestijden bepaald worden door na te gaan hoe sterk deze van de individuele dagboekscores afwijken. Dit hebben we vastgesteld door per individu het absolute verschil te berekenen tussen het aantal minuten dat volgens de dagboekopgave gekeken en gelezen wordt en het aantal minuten dat men volgens elk van de zes directe schattingsprocedures zegt te kijken en te lezen, en vervolgens dit verschil in procenten van de dagboekopgave uit te drukken. De formule voor de berekening van deze percentuele afwijkingsscores (PA) luidt als volgt:

$$PA = \frac{[\text{Directe Schatting} - \text{Dagboekscore}]}{\text{Dagboekscore}} \times 100\%$$

In Tabel 2 is voor elk van de zes directe schattingsprocedures weergegeven bij hoeveel procent van de kinderen de directe schattingen meer dan 50% en meer dan 100% van de eigen dagboekscores afwijken. Duidelijk is, dat de individuele schattingen bij veel kinderen sterk van de eigen dagboekopgaven verschillen. Zowel bij de schattingen van de kijk- als de leestijd zien we

Tabel 2 Percentage Kinderen met een Directe Tijdschatting die Meer dan 50% c.q. Meer dan 100% van de eigen Dagboekscore Afwijkt.

Directe tijdschattingen	>50%	Kijktijd	>50%	Leestijd
		>100%		>100%
1 Per dag	46	25	52	17
2 Door de week/weekend	47	22	52	18
3 Per dagdeel	51	33	67	34
4 Per zender/leestuursoort	70	47	59	32
5 Gisteren	63	13	63	26
6 Afgelopen week	54	18	57	19

bij elk van de zes directe schattingsprocedures, dat de individuele schattingen bij de helft of meer van de kinderen meer dan 50% van de dagboekscores afwijken. Bij een aanzienlijk aantal kinderen (13% tot zelfs 47%) wijken de directe schattingen zelfs meer dan 100% van de dagboekscores af. We zijn ons ervan bewust, en dit zal straks worden bevestigd, dat ook de dagboekmeting als schatter van de kijk- en leestijd voor kritiek vatbaar is. Niettemin menen we uit de gesignaleerde grote verschillen tussen de directe schattingen en de dagboekmetingen te mogen concluderen, dat de directe tijdschattingprocedures geen van alle geschikt zijn als maat voor de absolute hoeveelheid tijd die individuen aan televisie kijken en lezen besteden. Daarmee staat echter nog niet vast, dat de directe tijdschattingprocedures ook ongeschikt zijn om op een hoger niveau van aggregatie een schatting van de absolute kijk- en leestijd te geven, met name als het gaat om een schatting van de *gemiddelde kijk- en leestijd van de gehele groep*. In Tabel 3 zijn de gemiddelde kijk- en leestijden zoals gevonden met de dagboekmethode en de zes directe tijdschattingprocedures weergegeven. De tabel heeft weer betrekking op de tien- tot twaalfjarigen uit het onderzoek. Be-

Tabel 3 Gemiddelde Kijktijd en Leestijd in Minuten per Dag per Meetmethode

Meetmethode	Min/dag	Kijktijd	Min/dag	Leestijd
		D*)		D*)
Algemene schattingen				
1 Per dag	187	(+ 25%)	43	(- 6%)
2 Door de week/weekend	148	(- 1%)	43	(- 6%)
3 Per dagdeel	233	(+ 55%)	64	(+ 39%)
4 Per zender/leestuursoort	353	(+ 135%)	70	(+ 52%)
Specifieke schattingen				
5 Gisteren	117	(- 22%)	57	(+ 24%)
6 Afgelopen week	133	(- 7%)	47	(+ 2%)
Dagboekmeting	150	-	46	-

*) D = Percentuele afwijking van dagboekmeting

halve de gemiddelde kijk- en leestijd is ook aangegeven hoeveel procent elke schatting van de dagboekmeting afwijkt. Anders dan in voorgaande onderzoeken, blijken de directe schattingen niet altijd hoger dan de dagboekmeting uit te vallen. Hierdoor ontvalt de mogelijkheid om de onnauwkeurigheid van de directe schattingen alle weer te geven in termen van het percentage waarmee de dagboekmeting wordt overschat.

Dit dwingt ons op zoek te gaan naar een indicatie van de "werkelijke" tijd, die kinderen gemiddeld aan kijken en lezen besteden. Zoals eerder besproken, kan een tijdbestedingsonderzoek waarin het *volledige* tijdsbestedingspatroon van kinderen is nagegaan (niet alleen televisiekijken of lezen) hierover het best uitsluitsel geven. Een dergelijk onderzoek is echter bij deze leeftijdsgroep in Nederland niet verricht. Noodgedwongen gaan we daarom uit van een Duits tijdsbestedingsonderzoek, waarin werd gevonden dat lagere schoolkinderen op dagbasis 103 minuten televisie kijken en 24 minuten lezen (Schmidbauer & Löhr, 1985). De gevonden 103 minuten voor televisie kijken ligt redelijk dicht tegen de tijd die Nederlandse kinderen van 10 tot 12 jaar voor de beeldbuis doorbrengen. Aan de hand van een secundaire analyse op gegevens uit onderzoek van de Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS, komen Van der Voort & Beishuizen (1986) voor kinderen van 10 tot 12 jaar op een kijktijd van ongeveer 80 minuten voor alleen de Nederlandse, Belgische en Duitse zenders. Voegt men de kijktijd besteed aan de overige zenders (Sky Channel en dergelijke) en aan video kijken hieraan toe, dan komt de totale kijktijd inderdaad dicht bij de 100 minuten te liggen.

Afgezet tegen de Duitse norm van 103 minuten per dag, leiden alle gehanteerde metingen tot een overschatting van de kijktijd. De dagboekmeting geeft een overschatting van ongeveer 50%. De algemene directe tijdschattingen leiden tot een even grote of nog grotere overschatting. Bij de schattingen 3 en 4 neemt de overschatting zelfs exorbitante vormen aan: de werkelijke kijktijd wordt met 126% en 242% overschat. Als men deze schattingen zou nemen, zouden kinderen gemiddeld per dag ongeveer 4 en 6 uur televisie kijken! De overschatting is echter het geringst bij de specifieke schattingen. Met name schatting 5 benadert de werkelijke kijktijd zeer dicht; de overschatting blijft beperkt tot 14%.

Afgezet tegen de Duitse norm van 24 minuten per dag, leiden ook alle metingen van de leestijd systematisch tot een overschatting. De dagboekmeting valt 92% te hoog uit. In dit geval blijken de specifieke schattingen niet tot een meer accurate schatting te leiden; de overschatting is nog iets sterker dan bij de dagboekmeting. Van de algemene schattingen geven de schattingen 3 en 4 weer een enorme overschatting: de werkelijke leestijd wordt met maar liefst 167% en 192% overschat.

Concluderend kan worden gesteld, dat noch de dagboekmetingen noch de diverse directe tijdschattingen tot een reëel beeld van de gemiddelde kijk- en leestijd (groepsgemiddelde) leiden, zij het dat de reële kijktijd zeer dicht door de "Gisteren"-vraag werd benaderd.

Relatieve kijk- en leestijd

Te bezien valt echter nog in hoeverre de directe tijdschattingen, en ook de

frequentieschattingen, als relatieve maat voor de kijk- en leestijd voldoen. Om dit vast te stellen hebben we berekend hoe sterk de diverse tijdschattingen en de frequentieschattingen van de kinderen met hun dagboekscores correleren. Deze correlaties ziet men in Tabel 4; de berekeningen hebben weer betrekking op de leeftijdsgroep van tien tot twaalf jaar. Volledigheidshalve hebben we twee typen correlatiecoëfficiënten vermeld: de product-moment-correlaties van Pearson en Spaermans rangcorrelaties. Beredeneerd kan namelijk worden dat in ons geval rangcorrelaties het meest in aanmerking komen. Maar deze blijken de Pearson-correlaties meestal weinig te ontlopen.

Tabel 4 Product-Moment Correlaties (r) en Rangcorrelaties (p) tussen Dagboekmetingen en de Overige Metingen voor de Kijk- en Leestijd

Overige metingen	Kijktijd		Leestijd	
	r	p	r	p
Algemene schattingen				
1 per dag	0.58	0.57	0.37	0.46
2 Door de week/weekend	0.51	0.48	0.23	0.27
3 Per dagdeel	0.70	0.66	0.40	0.27
4 Per zender/lektuursoort	0.71	0.67	0.44	0.46
Specifieke schattingen				
5 Gisteren	0.36	0.25	0.29	0.34
6 Afgelopen week	0.55	0.46	0.08	0.09
Kijkfrequentie				
Leesfrequentie Stripboeken	—	—	-0.09 ¹⁾	0.00 ¹⁾
Leesfrequentie Boeken	—	—	0.28 ²⁾	0.24 ²⁾

¹⁾ De correlaties met de dagboekscore voor stripboeken zijn: 0.44 en 0.52.

²⁾ De correlaties met de dagboekscore voor boeken zijn: 0.45 en 0.44.

De in Tabel 4 voor de kijktijdmetingen vermelde validiteitscoëfficiënten zijn over het algemeen tamelijk bevredigend. Op de "Gisteren"-vraag na, vertonen alle metingen een correlatie van 0.51 of hoger met het dagboekcriterium. De schattingen 3 en 4, dezelfde schattingen die de absolute kijktijd het sterkst overschatten, blijken het hoogst met de dagboekmeting te correleren.

De correlaties tussen de metingen van de leestijd en de overeenkomstige dagboekscore vallen echter beduidend lager uit, waarbij tevens opvalt dat de beide typen correlatiecoëfficiënten enige variatie vertonen. De enige tijdschatting die volgens beide coëfficiënten een nog enigermate bevredigende correlatie met het criterium toont, is schatting 4, waarbij de leestijd voor verschillende lektuursoorten is nagevraagd. Ook in dit geval blijkt de tijdschattingmethode die de absolute kijktijd het meest overschatte, weer het sterkst met het criterium te correleren. Daarnaast vertonen de schattingen van de leesfrequentie van stripboeken en boeken een verhoudingsgewijs nog redelijke correlatie met het dagboekcriterium, althans wanneer deze schattingen met de dagboekscores voor het lezen van stripboeken en boeken in verband worden gebracht.

Samenvattend kan worden vastgesteld, dat met uitzondering van de "Gisteren"-vraag alle directe tijdschattingsprocedures en ook de frequentieschat-

ting een redelijk valide relatieve maat van de kijktijd geven. De schattingen 3 (per dagdeel) en 4 (per zender) lijken de beste relatieve maat voor de kijktijd te bieden. De criteriumgebonden validiteit van de schattingen van de leestijd valt echter aanzienlijk lager uit.

Involed leeftijd

Zoals eerder opgemerkt, vertonen met name de directe tijdschattingen van de negenjarigen uit de proefgroep een geringe validiteit, en op die grond hebben we de gegevens van deze groep buiten de tot dusver gepresenteerde resultaten gelaten. In de eerste plaats wijst het onderzoek uit, dat de precisie van de tijdschattingen van de jongere kinderen geringer is dan bij de oudere kinderen. De rangcorrelaties tussen de eerder gedefinieerde percentuele afwijkingsscores en de leergroepen vallen namelijk zowel bij de kijktijd als bij de leestijd bij elk van de schattingsprocedures negatief uit. De precisie van de schattingen op individueel niveau, die zoals eerder geconstateerd bij alle onderzochte kinderen ver te zoeken is, laat dus bij de jongste kinderen nog sterker te wensen over.

Dat de validiteit van de directe tijdschattingen als relatieve maat van de kijken leestijd leeftijdsgebonden is, wordt duidelijk als we de correlaties met het dagboekcriterium per leeftijdsgroep (leergroep) berekenen. Het leeftijdsverschil doet zich het duidelijkst bij de kijktijdmetingen voor. Zoals Tabel 5

Tabel 5 Product-Moment Correlaties tussen de Dagboekmeting en de Overige Metingen van de Kijktijd, Uitgesplitst naar Leergroep

Overige kijktijdmetingen	Leergroep			
	5	6	7	8
Algemene schattingen				
1 Per dag	0.18	0.47	0.61	0.64
2 Door de week/weekend	0.10	0.39	0.41	0.66
3 Per dagdeel	0.19	0.67	0.63	0.75
4 Per zender/leatuursoort	0.32	0.69		0.77
Specifieke schattingen			0.64	
5 Gisteren	0.18	0.25	0.30	0.51
6 Afgelopen week	0.25	0.52	0.48	0.63
Kijkfrequentie	0.52	0.45	0.39	0.67

laat zien, zijn de correlaties tussen de directe schattingen en de dagboekmeting bij leergroep 5 alle zeer laag, terwijl deze bij de hogere leergroepen aanzienlijk hoger uitvallen. Directe tijdschattingen lijken daarom eerst vanaf een leeftijd van tien jaar bruikbaar. Daarentegen lijkt de kijkfrequentieschatting wel reeds bij negenjarigen bruikbaar te zijn.

Discussie

Het onderzoek wijst uit, dat de gebruikte directe tijdschattingsprocedures geen van alle een geschikte maat geven van de absolute hoeveelheid tijd die *individuele kinderen* gewoon zijn aan televisie kijken en lezen te besteden. De per schattingsprocedure op individueel niveau berekende afwijkingen

met de dagboekscores zijn te groot om van een valide meting op rationiveau te kunnen spreken. Dit geldt voor alle in het onderzoek betrokken leeftijds-groepen, zij het dat de onnauwkeurigheid van de schattingen met klimmen-de leeftijd enigszins afneemt.

Dit lijkt echter overkomelijk, want directe tijdschattingen worden in onder-zoek zelden gebruikt om de absolute individuele kijk- of leestijden te schat-ten. Wat men echter wel vaak ziet, is dat onderzoekers op basis van directe tijdschattingen uitspraken doen over de gemiddelde kijk- en leestijd van een *gehele leeftijdsgroep* van kinderen. Ons onderzoek laat zien, dat onderzoe-kers beter dergelijke uitspraken achterwege kunnen laten. Zoals ook voor-gaand onderzoek reeds uitwees, leiden alle gehanteerde directe schattings-procedures tot een overschatting van de reële gemiddelde kijk- en leestijd. Die overschatting is het sterkst bij de schattingen 3 (per dagdeel) en 4 (per zender/leatuursoort). Dat juist deze procedures tot de grootste overschat-ting leiden is niet moeilijk te verklaren. Kinderen moeten hierbij meermaals een deelschatting geven: bij schatting 3 drie keer en bij schatting 4 zelfs vier (leestijd) en zeven (kijktijd) keer. Omdat kinderen bij elke schatting op-nieuw tot overschatting geneigd zijn, stapelen de overschattingen zich op, met als eindresultaat dat de totaalschatting honderden procenten te hoog kan uitvallen.

Van de directe schattingen van de kijktijd gaven de specifieke schattingen, en vooral de "Gisteren"-vraag, de geringste overschatting van de reële kijk-tijd te zien. Dit resultaat stemt overeen met eerder onderzoek, dat uitwees dat bij specifieke schattingen de kijktijd minder wordt overschat dan bij algemene schattingen. Bij de directe schattingen van de leestijd vielen de specifieke schattingen echter niet systematisch lager dan de algemene schat-tingen uit. De oorzaak hiervan is onduidelijk.

Anders dan in voorgaand onderzoek viel de dagboekmeting niet altijd lager uit dan de directe tijdschattingen. Dit kan het gevolg zijn van de specifieke periode waarin de dagboekmeting heeft plaats gevonden. In de (niet ge-bruikte) tweede dagboekweek was de kijk- en leestijd lager dan in de (wel gebruikte) eerste week.

Hoewel de directe tijdschattingsprocedures zowel op individueel als groepsniveau een inaccurate schatting van de absolute kijktijd geven, zijn zij meestal wel geschikt om kinderen naar kijktijd in te delen. De accuratesse waarmee een directe tijdschattingsprocedure de gemiddelde kijktijd van de groep schat, zegt in feite nog niets over de geschiktheid om een *relatieve* meting te verrichten. We zien immers dat de "Gisteren"-vraag, die de kijk-tijd van de groep het best schatte, juist de *minst* valide relatieve maat ople-verde. Omgekeerd bleken de schattingen 3 en 4, die de kijktijd van de groep als geheel het sterkst overschatten, juist de *meest* valide relatieve maat op te leveren.

Blijkbaar gaat het om zeer onderscheiden zaken. Als maat om kinderen in te delen naar de tijd die zij gewoonlijk voor de beeldbuis doorbrengen, is de "Gisteren"-vraag ongeschikt, omdat door allerlei, toevallige omstandighe-den sommige kinderen op die dag meer dan normaal kijken en andere weer minder. Maar als die verschillen tegen elkaar wegvallen, kan toch een reëel beeld van de gemiddelde kijktijd van de hele groep ontstaan, te meer daar de

"Gisteren"-vraag een minimaal beroep op het geheugen doet. Anderzijds kunnen schattingsprocedures die de kijktijd van de groep sterk overschatten toch een valide maat van de rangorde binnen de groep opleveren. Als namelijk iedereen zijn kijktijd overschat, verhoogt dit de schattingen wel, maar het hoeft de rangorde binnen de groep niet te verstoren. Kennelijk is dit hier aan de orde. Dat daarbij de schattingen 3 en 4 als de meest valide metingen van de relatieve kijktijd uit de bus komen, is vermoedelijk te danken aan het relatief grote aantal vragen dat kinderen bij deze schattingen moeten beantwoorden. Hierdoor is de "test" langer, en testverlenging komt doorgaans de validiteit ten goede.

Het onderzoek wijst echter uit, dat deze twee uitgebreide schattingen eerst bij kinderen van tien jaar of ouder een valide relatieve maat van de kijktijd geven. Bij negenjarige kinderen kan beter van een frequentieschattingsmethode gebruik gemaakt worden.

Getuige de zwakke correlaties tussen de directe schattingen van de leestijd en het dagboekcriterium, leiden de directe schattingen tot een weinig valide relatieve leestijdmaat. Hierbij moet echter worden aangetekend, dat de oorzaak van de laag uitgevallen correlaties behalve in een tekort aan validiteit van de directe schattingen ook in een gebrekkige validiteit van het gehanteerde criterium gezocht kan worden. De directe schattingen kunnen minder valide zijn, omdat het moeilijk is bij een activiteit die niet dagelijks hoeft terug te keren, te schatten hoeveel tijd men hiervoor gemiddeld per dag uittrekt. Maar ook de dagboekmeting zelf kan een beperkte validiteit hebben, omdat bij een onregelmatige activiteit het beeld van week tot week gemakkelijk kan verschillen. Hoe dit ook zij, het lijkt aanzienlijk moeilijker om de leestijd valide te meten dan de kijktijd. Om tot een bruikbare schattingsprocedure voor de leestijd te komen, moet nog veel meetontwikkelingswerk verricht worden.

Tenslotte zij in herinnering gebracht, dat de hier gepresenteerde conclusies een voorlopig karakter hebben. We hopen in een grootschaliger onderzoek bij een nationale steekproef van kinderen de bevindingen uit deze voorstudie te verifiëren. Omdat ook in massacommunicatie-onderzoek dat onder volwassenen verricht wordt, de lees- en vooral de kijktijd vaak als variabelen voorkomen, verdient het aanbeveling dat ook bij die groep soortgelijke validatiestudies worden uitgevoerd.

LITERATUUR

- Alexander, A., Wartella, E. & Brown, D. (1981). Estimates of children's television viewing by mother and child. *Journal of Broadcasting*, 25, 243-252.
- Anderson, D.R., Field, D.E. Collins, P.A., Puzles Lorch, E., & Nathan, J. (1985). Estimates of young children's time with television: A methodological comparison of parent reports with timelapse vide home observation. *Child Development*, 56, 1345-1357.
- Bechtel, R.B., Achelpohl, C., & Akers, R. (1972). Correlates between observed behavior and questionnaire responses on television viewing. In E.A. Rubinstein, G.A. Comstock, & J.P. Murray (Eds.), *Television and social behavior: Vol. 4. Television in day-to-day life: Patterns of use* (pp. 274-344). Washington, DC: Government Printing Office.
- De Bock, H. (1985). Het epos van het kijkonderzoek. *Massacommunicatie* 8, 209-214.
- Israel, H., Simmons, W.R., & Robinson, J. (1972). Demographic characteristics of viewers of television violence and news programs. In E.A. Rubinstein, G.A. Comstock, & J.P. Murray (Eds.), *Television and social behavior: Vol. 4. Television in day-to-day life: Patterns of use*

- (pp. 87-128). Washington, DC: Government Printing Office.
- Robinson, J. (1972). Television's impact on everyday life: Some crossnational evidence. In E.A. Rubinstein, G.A. Comstock, & J.P. Murray (Eds.), *Television and social behavior: Vol. 4. Television in day-to-day life: Patterns of use*. Washington, DC: Government Printing Office.
- Robinson, J. (1977). *How Americans use time: A social-psychological analysis of everyday behavior*. New York, NY: Praeger.
- Schmidbauer, M., & Löhr, P. (1985). *Der Markt der kommerziellen Kindermedien*. München, etc.: Saur.
- Tellegen-Van Delft, S. (1986). *Waarom zou je lezen?* Amsterdam: Baschwitz-instituut, Universiteit van Amsterdam (ongepubliceerd proefschrift).
- Van der Voort, T.H.A. (1986). *Television violence: A child's-eye view*. Amsterdam, New York, etc.: North-Holland.
- Van der Voort, T.H.A., & Beishuizen, M. (1986). *Massamedia en basisvorming*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Van der Voort, T.H.A., Vooijs, M.W., & Bekker, P.A. (1982a). *TV-geweld in kindergen: Deel II. Schaalconstructie*. Leiden: Subfaculteit Opvoedkunde, RU Leiden.
- Van der Voort, T.H.A., Vooijs, M.W., & Bekker, P.A. (1982b). *TV-geweld in kindergen: Deel III. De vragelijsten*. Leiden: Subfaculteit Opvoedkunde, RU Leiden.

ABSTRACT, Vooijs, Van der Voort, Beentjes, Validity of self-report measures of children's television viewing and reading time: a validation study, Massacommunicatie, 1, 1987, p. 65-80.

In survey research, frequency measures or general estimates of television viewing and reading time are often used to replace diary measures. In an empirical validation study, it was assessed how well diary measures can be substituted by a number of general and frequency estimates of television viewing and reading.

A sample of 130 nine to twelve-year-olds filled out questionnaires including several different general and frequency estimates, and kept a television and reading diary during two successive weeks. The diary measures of children's viewing and reading time were used as a criterion to determine the validity of the various estimates.

The general estimates used, did not adequately measure the time individual children spent on television viewing and reading, nor did they result in an unbiased estimate of the sample's average time spent on television viewing and reading. The general estimates did, however, provide a valid ordinal measure of television viewing time, especially those in which more detailed questions were asked. This was true for the ten to twelve-year-olds; among nine-year-olds, frequency measures proved to be more valid. As a measure of reading time, however, both general estimates and frequency measures proved to be invalid.

LIESBETH VAN ZOONEN

Gevolgen van de introductie van STER reclame; een voorbeeld van Box Jenkins interventie-analyse

De intrede van nieuwe media kan het evenwicht in de reclamebestedingen verbreken. Welke "oude" media daarvan de dupe worden is onbekend, maar onderwerp van veel speculatie. Onderzoek op dit terrein ontbreekt vooralsnog.

In dit artikel zullen we na gaan of het mogelijk is te bepalen wat de gevolgen van de komst van nieuwe media voor de reeds bestaande media zijn. Daartoe zullen allereerst problemen van onderzoekingen over een vergelijkbare kwestie (introductie van de STER in 1967) summier worden besproken. Vervolgens zullen we het Interrupted Times Series (ITS) design en Box-Jenkins analyse introduceren als mogelijke onderzoeksstrategie op dit terrein. Als voorbeeld van de capaciteit van deze modellen analyseren we de gevolgen van de introductie van de STER op het nationaal advertentievolume van de landelijke dagbladen (een tijdreeks van maandelijkse metingen over de periode 1960-1982.¹⁾

Tenslotte zullen we de algemene bruikbaarheid van het ITS design en Box-Jenkins modellen voor actuele vragen omtrent de introductie van nieuwe media nagaan.²⁾

Literatuur

Verskillende instellingen hebben geprobeerd de schade van de gedrukte media ten gevolge van de STER te kwantificeren. Van der Chijs (1976) rapporteert een aantal onderzoeken die geïnitieerd zijn door het ministerie van CRM. (De omvang van de schade die de dagbladen ten gevolge van de invoering van de STER geleden hadden, moest worden vastgesteld, eer het ministerie van CRM bereid zou zijn compensatiegelden uit te keren). In de onderzoeken die Van der Chijs rapporteert, wordt een regressiemodel gehanteerd met als afhankelijke variabele de totale advertentie-omzet in de periode 1953-1965, en als onafhankelijke variabelen het reëel nationaal inkomen, de advertentieprijs. Op basis van dit model worden voorspellingen gedaan over de te verwachten ontwikkelingen in de advertentie-omzetten *zonder* de aanwezigheid van etherreclame. Het verschil tussen verwachte en reële advertentie-omzetten wordt als schade geïnterpreteerd. Van der Chijs constateert echter na aanvullende berekeningen dat de gevonden bedragen onwaarschijnlijk zijn.³ (Uiteindelijk is het ministerie van CRM afgestapt van de voorwaarde dat de omvang van de schade aangetoond moest worden, voordat compensatiebedragen uitgekeerd zouden worden.)

Een veel later verschenen rapport van de WRR (1982) gebruikt jaarlijkse gegevens van de NDP van 1970 tot 1980 over de advertentie-opbrengsten en verklaart deze middels een regressiemodel waarin onafhankelijke variabelen zijn: de economische bedrijvigheid, invloed van de STER, de advertentietaarieven en advertentie-inkomsten van de tijdschriften. Ook de auteurs van het WRR rapport slagen er niet in een (negatief) verband tussen STER inkomsten en advertentie-inkomsten van de dagbladen te vinden.

Complicaties bij dit type onderzoek komen voort uit het feit dat de STER meestal niet de enige determinant van veranderingen in advertentie-inkomsten of -volumes is, en uit het feit dat relaties tussen andere determinanten van advertentie-inkomsten en -volumes niet constant zijn door de tijd heen. Daarnaast kleven er bezwaren aan de manier waarop regressie-analyse in de gerapporteerde onderzoeken is gebruikt: de problemen bij regressie-analyse met een gering aantal waarnemingen (WRR: N=11, CRM: N=12) zijn evident.⁴⁾ Met voldoende waarnemingen is regressie-analyse op tijdreeksgegevens echter ook niet zonder problemen. In de regel wordt de bij het *Ordinary Least Squares* model behorende assumptie van ongecorrleerde storingstermen geschonden: er treedt autocorrelatie op. De oplossing die het *General Least Squares* model hiervoor biedt (en die ook in het WRR rapport gehanteerd wordt), is niet in alle opzichten bevredigend omdat slechts een mogelijke vorm van autocorrelatie (1e orde autoregressie) in het model opgenomen wordt. Andere mogelijke vormen kunnen niet in het GLS model gevat worden.⁵⁾ De geringe hoeveelheid data en de problemen van regressie-analyse bij tijdreeksgegevens maken dat statistische validiteit van de uitspraken in de hier besproken onderzoeken te onzeker is. Uitspraken over de gevolgen van de invoering van STER reclame voor de dagbladen zijn daardoor niet eenduidig te interpreteren. In de volgende paragrafen zullen we enerzijds een uitgebreidere dataset en anderzijds een alternatieve analysetechniek voor tijdreeksgegevens introduceren. Daarmee wordt opnieuw naar de gevolgen van de introductie van etherreclame voor de dagbladen gekeken.

Design en analysetechniek

De vraag naar het schadelijk effect van de STER op de advertentie-inkomsten of -volumes van de dagbladen leent zich bij uitstek voor een onderzoeksontwerp dat in de regel "Interrupted Time Series Design" (ITS) wordt genoemd. We kunnen dit voorstellen als:

01 02 03 04 05 i 06 07 08 09 010
 waarbij 01 = waarneming op t=1
 i = gebeurtenis op interventie

Veranderingen in een tijdreeks die samenvallen met het tijdstip van interventie worden in dit design verondersteld het effect van die interventie te zijn.⁶⁾ De toepasbaarheid van het ITS design hangt af van twee factoren: de beschikbaarheid van een voldoende lange datareeks en de aanwezigheid van een adequate techniek om een dergelijke tijdreeks te analyseren. Een belangrijke mogelijkheid daartoe wordt gegeven door Box-Jenkins tijdreeksanalyse (Box & Jenkins, 1970).⁷⁾

In Box-Jenkins analyse staat de gedachte dat empirische waarnemingen in een tijdreeks bestaan uit verschillende "inputs" of omgevingsimpulsen centraal. Daarin worden drie categorieën onderscheiden:

a. de impulsen worden geacht zich te gedragen als onafhankelijke trekkin-

gen uit een kansverdeling, ook wel "random shocks" of "witte ruis" genoemd (a).

b. empirische tijdreeksen laten zich in de regel niet beschrijven als een toevalsproces, maar worden gekenmerkt door systematische autocorrelatie (samenhang tussen de waarnemingen op verschillende tijdstippen). We kunnen de autocorrelatiestructuur van een reeks als het gevolg van de omgevingsimpuls tijd beschouwen. Deze structuur kan *AutoRegressieve*, *Integratieve* of *Moving Average* vormen aannemen. De modellen die autocorrelatie beschrijven heten dan ook wel ARIMA modellen. De volgende basisvormen zijn te onderscheiden:

$$1e\ orde\ Integratie \quad Y_t = Y_{t-1} + a_t \quad ARIMA\ (0,1,0)$$

$$1e\ orde\ Autoregressie \quad Y_t = pY_{t-1} + a_t \quad ARIMA\ (1,0,0)$$

$$1e\ orde\ Moving\ Average \quad Y_t = a_t + ta_{t-1} \quad ARIMA\ (0,0,1)$$

De I, AR en MA soorten autocorrelatie kunnen in combinatie met elkaar voorkomen. In het algemeen wordt dan ook van ARIMA (p,d,q) modellen gesproken, waarbij p, d en q de orde van de verschillende processen geven.

c. Tenslotte kunnen systematische invloeden op de waarnemingen in een empirische reeks inwerken. Dit kunnen losse gebeurtenissen zijn (interventies) of andere tijdreeksen (multivariate modellen). Die laatste mogelijkheid zullen we hier niet bespreken.

In een Box-Jenkins interventiemodel wordt geprobeerd de drie elementen waaruit de waarnemingen in een empirische reeks bestaan, van elkaar te scheiden:

$$Y_t = f(I_t) + N_t \quad \text{waarbij } Y_t = \text{afhankelijke reeks onder beschouwing}$$

$$I_t = 0 \text{ voor en op moment van interventie}$$

$$= 1 \text{ na interventie}$$

$$N_t = \text{ARIMA component en witte ruis (a)}$$

Wanneer men nu wil toetsen of een interventie effect heeft gehad, probeert men allereerst de reeks te beschrijven in een *univariaat* model onder de veronderstelling dat slechts random shocks en autocorrelatie de empirische waarnemingen bepalen, en dat van systematische invloeden geen sprake is. Een univariaat model specificeert dus slechts de invloed van de randomshock en de autocorrelatiestructuur op de empirische waarnemingen.

Op basis van de autocorrelatiefunctie (ACF) en de partiële autocorrelatiefunctie (PACF) van de datareeks wordt de autocorrelatiestructuur van de reeks geïdentificeerd en in een model gepresenteerd. Naast schattingen voor de modelparameters levert de gebruikelijke software voor Box Jenkins analyse ook drie toetsgrootheden waarmee men kan nagaan of het univariate model de data goed beschrijft:

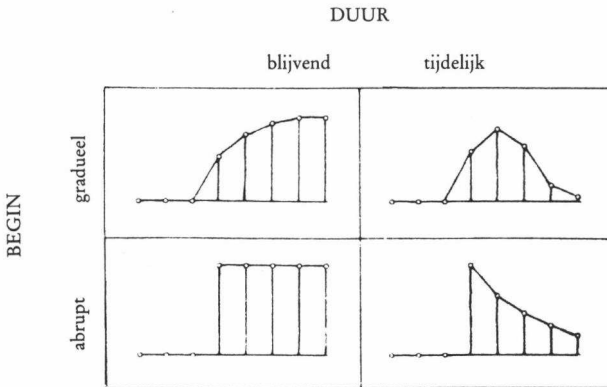
– *Residual Mean Square* (RMS); de kwadratensom van de modelresiduen. Deze maat dient vooral om de "fit" van verschillende modellen te vergelijken.

– LBQ ; een X^2 verdeelde grootte die de aanwezigheid van autocorrelatie in de residuen van het univariate model aangeeft. Hoe geringer de omvang van LBQ , des te minder autocorrelatie in de residuen en des te beter de "fit".

– R^2 ; te vergelijken met R^2 van het regressiemodel

Inhoudelijk gezien is het opstellen van een univariaat model de minst interessante fase van de analyse. Er wordt slechts een voorwaarde geschapen (afwezigheid van de versturende invloed van autocorrelatie) om statistisch valide uitspraken te doen over systematische invloeden (interventies bijvoorbeeld) op een reeks.

Nadat het univariate model voor de reeks is bepaald, wordt het te verwachten effect van de interventievariabele 1 gespecificeerd en geschat. Een interventiefunctie kan gedefinieerd worden naar aanvang en duur van het effect:

Figuur 1: Vier mogelijke effecten

Deze vier basisvormen maken ook de specificatie van gecompliceerde interventiefuncties mogelijk. Men kan bijvoorbeeld denken aan een combinatie van effecten of aan effecten die met enige vertraging optreden. Voor een uitgebreide beschrijving van verschillende soorten interventiefuncties verwijzen we naar Box en Tiao (1975). Een beschrijving van de drie eenvoudigste vormen is te vinden in Van Zoonen (1984).

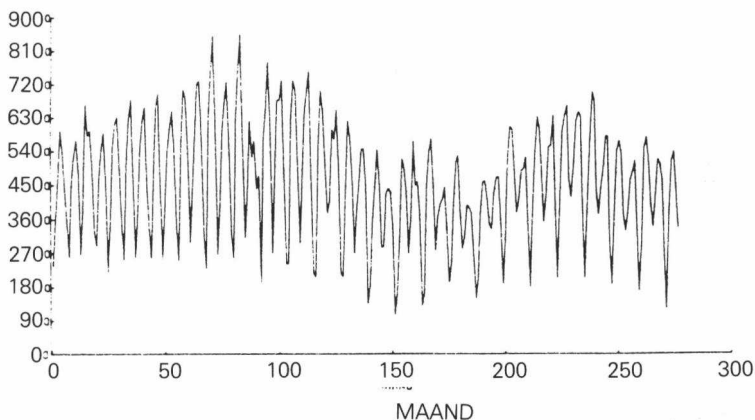
Resumerend moeten bij Box-Jenkins interventie-analyse verschillende stadia doorlopen worden:

1. Bepaal de ACF en de $PACF$ van de reeks
2. Bepaal en schat op basis daarvan een *univariaat model* en controleer met behulp van de toetsgrootheden de residuen op witte ruis.
3. Bepaal en schat de *interventiefunctie* in combinatie met het onder stap 2 gevonden model.
4. *Controle* van het gevonden model op
 - witte ruis van de residuen

- significantie parameters
- "toegevoegde" waarde, d.w.z. heeft het interventiemodel een betere fit dan het univariate model.

STER en advertentievolumes: data en hypothesen

De vraag naar het schadelijk effect van de STER op advertenties van dagbladen laat zich geschikt in termen van Box Jenkins analyse formuleren: de gebeurtenis "Invoering van de STER in 1967" kan als interventievariabele in termen van aan- en afwezigheid beschreven worden. Als afhankelijke variabele nemen we maandelijkse metingen van de nationale advertenties in de landelijke dagbladen geregistreerd in kolommillimeters. Waarschijnlijk komt een eventueel effect van de STER in deze categorie het sterkst tot uiting.⁸⁾ De reeks bestaat uit 276 waarnemingen vanaf januari 1960 tot en met december 1982 en staat afgebeeld in figuur 2.

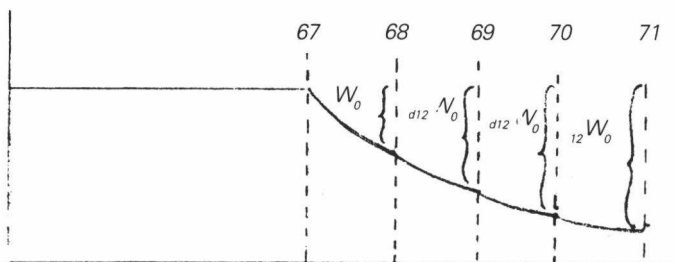
Figuur 2: Nationale advertentievolumes 1960-1982

Er vallen twee dingen op: de reeks vertoont een sterke seizoensfluctuatie. In de maanden oktober en november worden steeds toppen bereikt, in de maanden januari en augustus bereikt het nationaal volume telkens een dieptepunt. Tevens is een duidelijke "breuk" in 1967 te zien. Lijkt het niveau van de volumes voor 1967 nog regelmatig te stijgen, na de invoering van de STER daalt het slechts totdat er in 1975 weer een stabiel niveau ontstaat. De vraag is hoe deze breuk in een interventiefunctie gerepresenteerd kan worden, zodanig dat de omvang van een aan de STER toe te schrijven verlies aan volumes duidelijk wordt. We zullen twee mogelijke modellen specificeren.

Model 1

Gezien de geleidelijke invoering van de STER-zendtijd (15 minuten per dag

in 1967 tot het wettelijke toegestane maximum van 30 minuten per dag in 1971) ligt een gradueel beginnend en blijvend effect voor de hand dat eruit ziet als

Figuur 3: Mogelijk effect van de invoering van de STER (I):

De interventiefunctie waarmee we dit effect toetsen is:

$$Y_t^* = d_{12} Y_{t-12}^* + w_0 I_t \quad \begin{array}{l} I_t = 0 \text{ voor januari 1967} \\ I_t = 1 \text{ vanaf januari 1967} \\ (Y_t^* = Y_t - N_t) \end{array}$$

waarbij w_0 = het effect direct na de interventie
 d_{12} = afname van de jaarlijkse groei van het effect

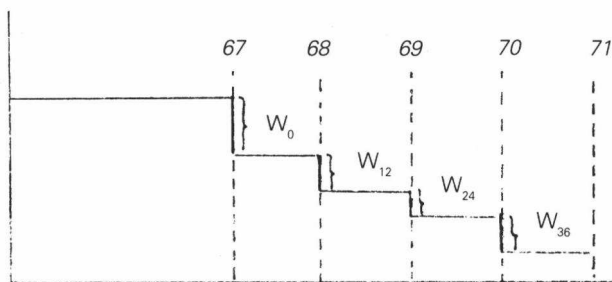
We modelleren de afnemende groei van het effect met een d_{12} parameter omdat de STER met jaarlijkse intervallen is uitgebreid. Omdat we met maandelijkse gegevens werken moeten we deze afnemende groei dus om de twaalf maanden weergeven.

Model II

Een tweede mogelijkheid om de gevolgen van de STER te modelleren bestaat uit een combinatie van effecten. In onderstaand schema is de zendtijd-uitbreiding van de STER van jaar tot jaar weer gegeven:

1966: 0 minuten per dag
 1967: + 15 minuten per dag
 1968: + 2,5 min
 1969: + 3,5 min
 1970: + 6 min
 1971: + 3 min

We nemen als hypothese dat het begin van de tv-zendtijd voor de STER in 1967 een onmiddellijke en blijvende niveaudaling teweeg brengt. De uitbreiding in 1968 leidt opnieuw tot een blijvende daling, enzovoort, totdat in 1971 bij de laatste uitbreiding het totaler gekumuleerde effect bereikt is. We kunnen dit gecombineerde effect weergeven als:

Figuur 5: Mogelijk effect van de STER (II)

In termen van een interventiefunctie:

$$f(I_t) = w_0 I_t + w_{12} I_{t-12} + w_{24} I_{t-24} + w_{36} I_{t-36} + w_{48} I_{t-48}$$

waarbij w_0 de omvang van het effect van de invoering in 1967 weergeeft, w_{12} dat van de uitbreiding 12 maanden later enzovoort. In het ideale geval komt de relatieve omvang van de parameters overeen met die van de zendtijduitbreidingen.

Resultaten

Op basis van de autocorrelatiefunctie (ACF) en de partiële autocorrelatiefunctie (PACF) van de datareeks wordt de autocorrelatiestructuur van de reeks nationale volumes geïdentificeerd en in een ARIMA model opgenomen. Voor de uitgebreide procedure verwijzen we naar Van Zoonen (1984). We volstaan hier met de toetsgrootheden van het meest bevredigende univariate model: ARIMA (1,0,0)(1,1,0)₁₂ waarin een 1e en 12e orde autoregressieve parameter opgenomen zijn en een 12e orde integratieve component):

$$\begin{aligned} \text{RMS} &= 3260.37 \quad \text{df} = 248 \\ \text{LBQ}(25) &= 61 \quad \text{df} = 23 \quad p < .001 \\ R^2 &= .88 \end{aligned}$$

De toetsgrootheden van het univariate model maken het mogelijk na te gaan of het toevoegen van een interventiecomponent aan het model een zinvolle verbetering van het model oplevert. Wanneer de toetsgrootheden van een van de twee te schatten interventiemodellen beduidend beter zijn dan die van het univariate model, besluiten we tot de aanwezigheid van een effect. We schatten de twee eerder gespecificeerde interventiemodellen.

Model I

De resultaten voor het eenvoudige model waarin een gradueel beginnend en blijvend effect gespecificeerd wordt, treft u aan in het volgend model.

Een aantal dingen vallen op in deze resultaten:

- w_0 , die de omvang van het initiële effect van de STER in 1967 aangeeft is niet significant.

$$\begin{array}{lll}
 w_0 & = & -28.89 & t & = & 1.52 \\
 d_{12} & = & .81 & t & = & 4.77 \\
 \text{RMS} & = & 3231.29 & \text{df} & = & 247 \\
 \text{LBQ}(25) & = & 57 & \text{df} & = & 21 & p < .001 \\
 R^2 & = & .88 & & & &
 \end{array}$$

– de residuen van het model zijn niet als witte ruis verdeeld. De omvang van X^2 verdeelde toetsgrootheid LBQ geeft dit aan.

– de RMS en de R^2 het interventiemodel zijn niet beduidend beter dan die van het univariate model.

Deze drie overwegingen zijn aanleiding om dit model te verwerpen. Uit de resultaten blijkt dat het toevoegen van een interventiecomponent niets verbetert aan de fit van het univariate model. Het interventie-effect onderscheidt zich in dit model niet van andere random shocks of toevalseffecten. Er is tevens een meer inhoudelijke reden die niet onmiddellijk uit de parameterschattingen blijkt, om dit model niet aan te nemen. Als we uitgaan van de schattingen van w_{48} en d_{12} , kunnen we berekenen hoe de omvang van het interventie-effect zich door de tijd heen ontwikkelt. We schrijven dan de interventiefunctie voor de verschillende tijdstippen uit en vullen de geschatte parameters in:

$$\begin{array}{llll}
 \text{januari 1966:} & f(I_t) = 0 & & = 0 \\
 \text{januari 1967:} & Y_t^* = d_{12} Y_{t-12}^* + w_0 I_t & & = -28.89 \\
 & = d_{12} (0) + (-28.89) & & \\
 \text{januari 1968:} & Y_{t+12}^* = d_{12} Y_t^* + w_0 I_{t+12} & & = -52.29 \\
 & = d_{12} (w_0) + w_0 I_{t+12} & & \\
 & = .81 (-28.89) + (-28.89) & & \\
 \text{januari 1969:} & Y_{t+24}^* = d_{12} Y_{t+12}^* + w_0 I_{t+24} & & = -71.72 \\
 \text{januari 1970:} & Y_{t+36}^* = d_{12} Y_{t+24}^* + w_0 I_{t+36} & & = -87.04 \\
 \text{januari 1971:} & Y_{t+48}^* = d_{12} Y_{t+36}^* + w_0 I_{t+48} & & = -99.46 \\
 * & & & \\
 * & & & \\
 * & & & \\
 * & & & \\
 \text{januari 198(8)} & \text{a-symptotisch effect} & \frac{w_0}{1 - d_{12}} & = -152.05
 \end{array}$$

Het totale verlies aan volume ten gevolge van de STER (weergegeven in het a-symptotisch effect zou pas in de jaren '80 benaderd worden. Tevens zou in dit model het volume nog elk jaar na 1971 aanzienlijk dalen, terwijl de omvang van de STER zendtijd vanaf dat moment constant is. Inhoudelijk zijn de resultaten van dit model niet helemaal realistisch. Het is echter nog niet duidelijk of geconcludeerd moet worden dat de invoering van de STER geen significant effect heeft gehad of dat het gespecificeerde model niet de juiste vorm van het effect weergeeft. We schatten daarom het tweede interventiemodel.

Model II

Als tweede mogelijkheid voor interventie-analyse specificieerden we eerder een combinatie van abrupte, permanente effecten gespecificeerd:

$$f(I_t) = w_0 I_t + w_{12} I_{t-12} + w_{24} I_{t-24} + w_{36} I_{t-36} + w_{48} I_{t-48}$$

De schattingen voor dit model zijn:

w_0	= -18.24	t	= .65
w_{12}	= -16.03	t	= .55
w_{24}	= - 8.92	t	= .31
w_{36}	= -27.21	t	= .94
w_{48}	= -81.36	t	= 2.90
totaal effect = -151.70			

RMS

LBQ(25)	= 3388.56	df	= 196
R^2	= 43	df	= 18
	= .90	p	< .001

De LBQ van dit model wijst ook niet op een witte ruisverdeling van de residuen, maar betekent toch een aanzienlijke vooruitgang tegenover zowel het univariate model als het eerder getoetste interventiemodel (I).

Ook de toegenomen waarde van R^2 wijst op een verbetering van het model. Inhoudelijk vallen de resultaten van dit model eenvoudig te interpreteren: het effect van de STER is direct afhankelijk van de hoeveelheid zendtijd. De omvang van het advertentievolume daalt bij de invoering van de STER in 1967 met 18 eenheden (w_0). Op zichzelf is dat geen significante niveaudaling ($t = .65$), maar in combinatie met de niveaudalingen in het volume bij de latere zendtijduitbreidingen van de STER in 1968 ($w_{12} = -16$), 1969 ($w_{24} = -9$), 1970 ($w_{36} = -27$) en 1971 ($w_{48} = -81$) ontstaat een belangrijke en significante achteruitgang. Het gecumuleerde effect van de STER wordt in dit model geschat op een daling van 151.76 eenheden van 1000 kolommillimeters nationale advertenties gemiddeld voor de landelijke dagbladen per maand. Om een indruk te krijgen van de relatieve grootte van deze schade dient men zich te bedenken dat in 1982 bijvoorbeeld het gemiddelde nationale volume per maand 405.7×1000 kolommillimeters bedroeg, zodat inderdaad van een beduidende achteruitgang gesproken kan worden.

Een laatste reden om dit model te prefereren boven interventiemodel I is dat het totale verlies (dat overigens nagenoeg gelijk is aan de schatting in het eerste model) zich reeds in 1971 manifesteert en niet – zoals in het eerste model – doorgroeit tot in de jaren '80, ver na de laatste uitbreiding van STER zendtijd.

Slotopmerkingen

In dit artikel werd een analyse gepresenteerd die diende als illustratie van een mogelijke onderzoeksoptzet om de vraag naar de negatieve gevolgen van de komst van nieuwe media voor traditionele media te beantwoorden. Het bleek dat het mogelijk was de vraag naar de gevolgen van de invoering van

de STER voor de advertenties van de dagbladen te vertalen in een *Interrupted time Series* design. Met behulp van Box Jenkins analyse werden twee moeilijke vormen van het STER effect getoetst. Het model waarin gepostuleerd werd dat bij elke zendtjduitbreiding van de STER het nationale advertentievolume onmiddellijk en blijvend achteruit is gegaan, sloot zowel statistisch als inhoudelijk goed bij de data aan. We berekenden een totaal verlies aan volume van 151 eenheden van 1000 kolommillimeters per maand voor alle landelijke dagbladen gemiddeld.

De algemene bruikbaarheid van het ITS design en Box Jenkins modellen hangt af van de soort probleemstelling en de geschiktheid van de data. Het ITS design is met name geschikt om uitspraken te doen over het effect van gebeurtenissen als:

- het gaat om discrete gebeurtenissen die binair, in termen van aan- en afwezigheid, gerepresenteerd kunnen worden. Het tijdstip van de interventie moet bekend zijn.
- het te verwachten effect eenvoudig te beschrijven valt.
- slechts een variabele per keer geanalyseerd wordt. Een model waarin de invloed van de STER gelijktijdig op het nationaal, overig en totaal volume getoetst wordt, valt onder de multivariate Box Jenkins modellen.

Daarnaast moeten de beschikbare data aan enige voorwaarden voldoen. De reeks moet een aanzienlijke lengte hebben. Een exact minimum voor Box Jenkins analyse is moeilijk te geven. 50 waarnemingen wordt in de regel als minimum beschouwd. Bij korte reeksen hebben parameterschattingen een grote negatieve bias en variantie. Tevens moeten de data vergelijkbaar zijn door de tijd heen. Manieren van registratie kunnen door de tijd heen veranderen, maar het bekendste voorbeeld treedt op wanneer de data in valuta uitgedrukt zijn. Een laatste punt is het tijdsinterval tussen twee waarnemingen en de te verwachten snelheid waarmee een verandering ten gevolge van de interventie optreedt. Bij dagelijkse gegevens bijvoorbeeld kunnen de veranderingen zo traag in de data doordringen dat ze niet als zodanig opgemerkt worden.

Ondanks de genoemde beperkingen zijn ITS design en Box Jenkins interventiemodellen toch al veelvuldig gebruikt om het effect van gebeurtenissen vast te stellen: Van der Eijk en Van Zoonen (1983) analyseren onder meer de gevolgen van naderende verkiezingen op de ontwikkeling van politieke voorkeuren, en de gevolgen van overtredingen in een voetbalwedstrijd voor het gedrag van toeschouwers. In analogie hierop laten zich eenvoudig actuele vragen naar de gevolgen van de nieuwe media formuleren:

- heeft de aanwezigheid van Sky Channel en Music Box tot gevolg (zoals wel eens gesuggereerd wordt ⁹⁾ dat de STER een minder gewild reclamemedium wordt?
- leidt uitbreiding van de STER zendtijd opnieuw tot een daling in de advertentie-inkomsten, -volumes of -omzetten van de dagbladpers?
- in het (denkbeeldige) geval dat reclame bij lokale omroep alsnog toegelaten wordt: wat is het gevolg voor de dagbladen in de betreffende regio?

Deze probleemstellingen voldoen aan de voorwaarden om het ITS design en Box Jenkins modellen een zinvolle onderzoeksstrategie te doen zijn.

LITERATUUR

- Alsema, K.J., M.A., Boorsma, G.J. van Helden, J.C. Hoekstra, P.S.H. Leeftang en H.H.M. Visser (1982). *De aanbodstructuur van de periodiek verschijnende pers in Nederland*, WRR-rapport M9, Staatsuitgeverij Den Haag.
- Box, G.E.P. en G.M. Jenkins (1970). *Time Series Analyses: forecasting and control*. Holden Day, San Francisco.
- Box, G.E.P. en G.C. Tiao (1975). Intervention analysis with application to economic and environmental problems. *Journal of the American Statistical Association*, vol. 70, 70-92.
- Chijs, P. van der (1976). *De invloed van etherreclame op de Nederlandse dagbladpers*, Centrum voor Bedrijfseconomisch Onderzoek, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Cook, T.D. en D.T. Campbell (1979). *Quasi-experimentation: Design and Analysis for Field Settings*, Rand McNally, Chicago.
- Dixon, W.J. (1981). *BMDP Manual*. Department of Biomathematics, University of California, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Eijk, C. van der, en E.A. van Zoonen (1983). *Tijdreeksanalyse voor de sociale wetenschappen*, PAO cursusboek, Vakgroep Methoden en Technieken van Politicologisch Onderzoek, Universiteit van Amsterdam.
- Gadourek, I., P.S.H. Leeftang en G.M. van Veldhoven (1977). *Onderzoek naar de effecten van STER reclame: een vooronderzoek*, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Den Haag.
- Ostrom, C.W. Jr. (1978). *Time Series Analysis: regression techniques*. Sage University Paper, Series on Quantitative Application for the Social Sciences, 07-009 Sage, Beverly Hills, London.
- VSOM (1984). *Verschuivingen in de bestedingen van reclamegelden in relatie tot nieuwe media*. Diskussienota Vereniging Studie en Onderzoek Massacommunicatie, Den Haag.
- Zoonen, E.A. van (1984). *Gevolgen van de introductie van STER-reclame; een voorbeeld van Box Jenkins interventie-analyse*, doctoraal scriptie, Vakgroep Methoden en Technieken van Politicologisch Onderzoek, Universiteit van Amsterdam.

NOTEN

- 1 Met dank aan het CEBUCO, Amsterdam voor het beschikbaar stellen van de data.
- 2 Dit artikel is een bewerking van mijn doctoraal scriptie "Gevolgen van de introductie van STER reclame; een voorbeeld van Box Jenkins interventie-analyse", Vakgroep Methoden en Technieken van Politicologisch Onderzoek, Universiteit van Amsterdam, 1984.
- 3 Van der Chijs, 1976:49, 109.
- 4 Zie Cook & Campbell (1979) over "statistical conclusion validity" en "low statistical power" van analyse-technieken.
- 5 Men denke bv. aan seizoensautocorrelatie bij maandelijkse gegevens. Voor een uitgebreide behandeling van regressie-analyse bij tijdreeksgegevens verwijzen we naar Van der Eijk & Van Zoonen (1983), Ostrom (1978).
- 6 Deze claim hoeft niet juist te zijn. Er zijn een aantal mogelijke bedreigingen van de interne validiteit van dit design (Cook & Campbell, 1979). In het hier gepresenteerde voorbeeld is "history" (andere gebeurtenissen dan de interventie zorgen voor veranderingen in de tijdreeks) een reëel gevaar. (Van Zoonen, 1984:36-37, 51-52)
- 7 Adequate soft ware is opgenomen in het BMD 81 pakket.
- 8 Omdat de vraag naar de gevolgen van de STER hier dient als voorbeeld van een toepassing van Box Jenkins analyse, gaan we slechts op het nationaal volume van de landelijke dagbladen in, omdat deze categorie advertenties de meeste gevolgen van de STER zullen ondervinden, zoals Van der Chijs (1976) en Gadourek (1977) betogen. Andere afhankelijke reeksen zijn denkbaar maar vallen buiten het kader van deze analyse.

ABSTRACT, L. v. Zoonen, a sample of Box-Jenkins intervention analysis, Massacommunicatie, 1, 1987, p. 81-92.

In this article an analysis is presented that serves as an illustration of the capacity of the Interrupted Time Series Design and Box Jenkins models for complex questions about the consequences of the rise of new media, especially as income from advertisements of the old or traditional media is concerned.

A historical "intervention" of a new medium on the amount of advertisements in the Dutch national daily press took place in 1967 when TV advertisements (STER) were introduced. It has often been tried to establish the exact loss of the daily press in consequence of the introduction of the STER but most results were invalid or contradictory. Complications

originated often from a lack of data; time series based on 10 or 15 yearly measurements were used for regressions analysis with obvious consequences for statistical conclusion validity and statistical power.

A new time series of monthly data concerning the amount of advertisements in the Dutch national daily press (1960-1982) was used to see if Box Jenkins analysis could produce more valid results. Two intervention models were tested. The model postulating that every yearly enlargement of STER air time caused an immediate and permanent decrease in advertisements appeared to fit the data, as well statistically as substantially. A total loss of 151 units of 1000 "column-millimetres" was calculated (monthly loss for the average of the Dutch national daily press).

It is concluded that the Interrupted Time Series Design and Box Jenkins models provide a promising research strategy to tackle more general intervention and effect questions originating from the rise of new media.

Boekbesprekingen

W.A.G.A. Bouwman, TELEVISIE ALS CULTUURSCHEPER (proefschrift K.U. Nijmegen), VU Uitgeverij, Amsterdam 1987 (ISBN 90 6256 479 8), 218 pagina's, prijs f 37,50.

"Vooralsnog moeten we concluderen, dat de vraag of de televisiewerkelijkheid de 'echte' werkelijkheid mede bepaalt of de 'echte' werkelijkheid de televisiewerkelijkheid, onbeantwoord blijft." (pag. 138)

Met dit citaat lijkt een belangrijke conclusie gegeven van het proefschrift waarop Harry Bouwman op 5 maart jongstleden in Nijmegen promoveerde. In ieder geval voor diegenen die in hun praktijk regelmatig tegen die kip-ei (stempel-spiegel) vraag aanlopen: programmamakers, beleidsmakers bij omroep en overheid. Maar ook voor hen die zich in de wetenschappelijke discussie over de invloed van de media hebben gewaagd. En zeker voor hen die daarin een stelling hebben betrokken voor of tegen de culturele Indicatoren-theorie van George Gerbner (een discussie die regelmatig in de kolommen van Massacommunicatie aan de orde is geweest). Vooral de replicatie in Nederland van een van de centrale elementen van Gerbner's onderzoek, de cultivatie-analyse – inclusief de elementen "mainstreaming" en "resonance" –, blijkt niet te leiden tot ondersteuning van zijn theorieën. Tegenstanders van Gerbner zullen zelfs zeggen dat daarmee zijn theorie verworpen is.

Bouwman is daar echter ("vooralsnog") niet aan toe. Zijn studie omvat dan ook meer dan de rapportage van een onderzoek of een poging tot antwoord op het welles-nietes rond Gerbner. Zijn interesse is veel uitgebreider en daarmee ambitieuzer (en volgens sommigen te ambitieus): het gaat hem om het in kaart brengen en verklaren van de complete en complexe relatie tussen de "echte" werkelijkheid – die natuurlijk ook alleen als "onderzoekswerkelijkheid" gevat kan worden – en

de televisiewerkelijkheid. Het proces van de totstandkoming van de televisieprogrammering, de (ideologische) inhoud daarvan, de samenhang daarvan met de (ideologische) opvattingen van de kijker en alle schakels daartussen. En dat niet alleen op theoretisch niveau, maar ook empirisch toetsbaar. Niet alleen psychologisch georiënteerd of gericht op vorm of inhoud van de boodschap.

Niet alleen geldig in de Amerikaanse televisiecontext, maar ook in Nederland. Dat vereist een kritisch gebruik van verschillende benaderingen en het leggen van relaties daartussen. In Hall's benadering waardeert Bouwman bijvoorbeeld vooral de verbinding tussen "ideologietheorie" en semiologie (pag. 19) en in Brunson en Morley's werk weer de nuancering van Hall's interpretatiemodel en de koppeling van de analyse van het "encoding"-proces van een televisieprogramma aan de "decoding" door verschillende maatschappelijke groepen (pag. 31-34).

In het kader van de bespreking van Adorno's benadering gebruikt hij het beeld van een *puzzel* – waaraan dan Adorno slechts een deel bijdraagt (pag. 13). De vraag is natuurlijk of de onderdelen van die puzzel ooit te vinden zijn en of ze – afkomstig uit zeer verschillende hoeken – überhaupt in elkaar gepast kunnen worden. Het gaat om een meer-dimensionale puzzel, waar alle kubussen van Rubik kinderspel bij zijn. Bouwman is zich hiervan bewust en verwacht (en noemt) ook kritiek van vele zijden op zijn pogingen om tot verbindingen te komen tussen verschillende benaderingen. Dergelijke kruisbestuivingen (bv. tussen inhoudsanalyse en semiologie) blijft hij echter nastrevenswaardig en nodig achten in

zijn streven naar cumulatieve kennisopbouw (bv. pag. 137).

Centraal in Bouwman's benadering staat de theorie van Gerbner – het "ge-raamte" voor de oplossing van de puzzel. Een theorie die het hele traject van de relatie van televisie en culturele betekenis wil omvatten en die dat tevens in onderzoekbare termen wil doen. Die theorie en dat onderzoek behoeven echter nuancering en aanvulling. Hoe Bouwman dat ziet blijkt al summier uit de *opzet* van zijn boek. Na een korte schets van uitgangspunten en werkwijze (hoofdstuk 1) beschrijft hij in het tweede hoofdstuk de benadering vanuit de kritische theorie (waarbij hij ook een persoonlijke relatie Gerbner-Adorno aanstipt! – pag. 145^a), de engelse cultuurtheorieën (hoofdstuk 3) en Gerbner's Culturele Indicatoren-theorie (hoofdstuk 5). Op onderzoeksgebied geeft hij vervolgens kort opzet en resultaten weer van de semiologische analyses (hoofdstuk 4), van Gerbner's onderzoeksmodel (hoofdstuk 6) en van inhoudsanalyses (hoofdstuk 7). In totaal in slechts 65 pagina's vindt een nuttige, maar vaak wel erg summiere rondgang plaats door een veelheid aan relevante theorieën en onderzoeken (inclusief eventuele kritiek daarop), waarbij soms de onuitgewerktheid van met name het gebruikte begrippenapparaat storend werkt.

Bouwman is het helderst wanneer hij het over Gerbner's opvattingen heeft. Dat is natuurlijk niet vreemd gezien zijn replicatie in de tweede deel van de studie (hoofdstuk 8 t/m 10) van de voornaamste delen van Gerbners onderzoek in Nederland. Dit is grotendeels

reeds elders gepubliceerd, zodat een bespreking hier tot een aantal kanttekeningen beperkt kan blijven.

Allereerst is het jammer dat de "institutional proces analysis" evenals bij Gerbner zelf slechts zeer beperkt is gebleven, dat het inhoudsanalyse-gedeelte al weer tot 1980 stamt – en sinds die tijd is er toch weer het een en ander veranderd in het televisie-aanbod – en dat de cultivatie-analyse gedeeltelijk gebaseerd is op secundaire analyse (van Psyche-NOP '79).

Verder is het opvallend hoe problematisch de codering in de inhoudsanalyse verliep, waardoor veel "Gerbner-variabelen" in het verdere onderzoek buiten beschouwing zijn gelaten. Ook de door Bouwman zelf toegevoegde beschrijvingswijze in ideologische referenties binnen sequenties bleek onbetrouwbaar gecodeerd. Toch biedt de inhoudsanalyse nog de meest bruikbare resultaten, zowel wat betreft de geconstateerde discrepanties tussen televisiewerkelijkheid en "echte" werkelijkheid als voor de opzet van toekomstig onderzoek, waarin meer rekening kan worden gehouden met het specifieke nederlandse televisie-aanbod.

Het cultivatie-onderzoek tenslotte levert meer vraagtekens op over Gerbners onderzoeksmethode dan bruikbare inzichten. De kritiek en bijbehorende voorstellen die Bouwman daar zelf over geeft – en dat is in feite de kern van dit proefschrift – bieden echter voldoende aanleiding (én stof) om dit soort onderzoek voort te zetten.

Louis Heinsman

Oomkes F.R., Communicatieleer, Boom Meppel, Amsterdam, 1986, ISBN., 90 6009 5170. Prijs f 69,65.

Met de publicatie van het boek "Communicatieleer" wordt de goede gewoonte voortgezet om materiaal dat als basis heeft gediend voor onderwijsdoeleinden voor een groter publiek

toegankelijk te maken. De auteur, Frank Oomkes, is verbonden aan de Landbouwhogeschool in Wageningen, waar hij vooral interpersoonlijke communicatie, gespreksttraining en groep-

straining als werkterrein heeft. In deze meer "agogische" vakken voelt hij zich, gezien zijn onderwerpkeuze en invulling van het begrip communicatie, duidelijk het beste thuis.

Oomkes opent "Communicatieleer" met zijn visie op communicatie (hoofdstuk 1). Daaropvolgend worden een reeks van theorieën en wetenswaardigheden besproken die verband houden met de niet-intentionele kant van communicatie: lichaamstaal, de dragers van nonverbale communicatie, de taal van de ruimte en de taal van de tijd (de hoofdstukken 2, 3 en 4). Daarna komt de nadruk meer te liggen op het procesmatige karakter van communicatie: communicatiepatronen, interculturele communicatie, communicatiekanalen, -netwerken en informatieverbreiding (de hoofdstukken 5, 6 en 9). In twee wat meer praktische hoofdstukken wordt aandacht besteed aan communicatie waarin het eigen functioneren van het individu in een bepaalde context centraal staat: communicatie in groepen en de communicatie met een publiek (hoofdstukken 7 en 8). Als laatste komt massacommunicatie aan de orde: aard en functie van massacommunicatie, de aanvaarding en verspreiding van vernieuwingen en de effecten van massacommunicatie (de hoofdstukken 10, 11 en 12). Alle onderwerpen worden besproken op inleidend universitair niveau.

De auteur heeft een zeer vaardige hand van schrijven, hij verstaat als weinigen de kunst complexe materie inzichtelijk te presenteren. Moeilijke dingen schijnen plotseling eenvoudig en vanzelfsprekend; dit heeft natuurlijk wel consequenties voor de inhoud. Het resultaat is weliswaar zeer leesbaar, maar heeft, wellicht geheel in overeenstemming met de pretenties van de auteur, slechts een beperkte wetenschappelijke waarde. Nu kan een zekere oppervlakkigheid bij een boek als dit, met een inleidend karakter dat zo'n breed terrein beslaat, worden verwacht, maar aan bepaalde maatstaven dient toch te worden voldaan: be-

grippen behoren duidelijk en consistent te worden gedefinieerd, de besproken onderwerpen moeten logisch zijn geordend en consequent vanuit het eerder gedefinieerde begrippenapparaat worden beschreven; een en ander liefst zoveel mogelijk in overeenstemming met gangbare geaccepteerde wetenschappelijke opvattingen. In "Communicatieleer" wordt niet steeds aan deze criteria voldaan, wat op verschillende plaatsen tot aanwijsbare tekortkomingen leidt. Het meest in het oog springend zijn de problemen in de hoofdstukken waar de auteur "massacommunicatie" bespreekt, maar daarover later meer, eerst een kort commentaar op de kenmerkende wijze waarop hij het begrip "communicatie" definieert:

Communicatie is de uitwisseling van symbolische informatie die plaatsvindt tussen mensen die zich van elkaars onmiddellijke of gemedieerde aanwezigheid bewust zijn, deze informatie wordt deels bewust, deels onbewust gegeven, ontvangen en geïnterpreteerd (blz. 18)."

De term "uitwisseling", suggereert wederzijdse activiteit. Het schrijven en versturen van een brief, zonder dat er antwoord op komt is, anders dan de auteur het waarschijnlijk bedoelt, binnen deze definitie geen communicatie. De auteur hecht ook niet bijzonder aan de term uitwisseling, want meteen na de definitie gaat hij verder met: "*Communicatie is dus symbolische informatie. . .*" Hier wordt de lezer in verwarring gebracht. Eerst was communicatie de uitwisseling van iets (nadruk het proces), later wordt het gelijk gesteld aan symbolische informatie, dus met datgene dat wordt uitgewisseld (nadruk op de boodschap).

De volgende term in de definitie die problemen oplevert is "symbolische". Met het gebruik van deze term, doorgaans alleen gebruikelijk bij linguïsten en semiologen, wordt het definitieprobleem verplaatst. De term symbool is even omstreden als de term communicatie en vergt opnieuw definiëring, het

woord komt in het boek echter nog slechts éénmaal voor (blz. 50) en ook dan wordt niet uitgelegd wat ermee wordt bedoeld. Daarmee valt meteen op dat relevante theorieën over tekens (Barthes, Langer) en meaning (Ogden en Richards, Osgood) die symboolgebruik centraal stellen, evenals verwante theorieën over taal (Wittgenstein, Chomsky en Searle) niet worden besproken. Nu kan geen enkel overzicht compleet zijn, maar door de term "symbolisch" in de definitie op te nemen worden andere verwachtingen gewekt. Door niet uit te leggen wat het betekent en er vervolgens ook niet op terug te komen is de gepresenteerde definitie van communicatie in feite betekenisloos.

Voor de term "informatie" geldt in grote lijnen hetzelfde, ook van deze omstreden term wordt de betekenis ten onrechte, bekend verondersteld.

Uit de definitie blijkt vervolgens dat naast bewuste ook niet-bewuste gedragsvormen van zowel zender als ontvanger tot de communicatie worden gerekend. Hiermee is Watzlawicks stelling "men kan niet niet communiceren" dicht genaderd. Het gebruik van een dergelijke ruime definitie is natuurlijk toegestaan, mits consequent gehanteerd, verstandig is het echter niet. Als vrijwel alle gedrag communicatie is, wat is communicatie dan nog? De term kan evengoed worden vervangen door "menselijk contact" of "interactie", wat de schrijver in feite met regelmaat ook doet. Het woord communicatie wordt, overeenkomstig de gewoonte in het dagelijks taalgebruik, gebruikt als een stopwoord dat alles, en daarmee in feite niets, betekent. Een klein voorbeeld waaruit blijkt dat de auteur "gedrag" gelijk stelt aan "communicatie" is dat hij de door Maslow ontwikkelde "basisbehoeften voor gedrag" presenteert als "basisbehoeften voor communicatie". Een ander voorbeeld waaruit blijkt hoe lastig het is een ruime definitie te kiezen en die consequent te hanteren is de beschrijving van "meta-communicatie": con-

form geldende opvattingen maakt de auteur onderscheid tussen "communicatie" en "meta-communicatie"; communicatie heeft betrekking op het inhoudelijk niveau (het intentionele), meta-communicatie op het betrekkningsniveau (het niet-intentionele) van gedrag (blz. 52). In de betekenisverlening speelt de meta-communicatieve component een belangrijke rol. Iemand kan wel zeggen dat hij boos is, maar hij moet er ook boos uitzien, anders wordt hij niet geloofd. De auteur heeft met zijn ruime definitie van communicatie, die zowel het intentionele als het niet-intentionele omvat, de mogelijkheid uit handen gegeven meta-communicatie te kunnen onderscheiden van communicatie. Deze beperking hindert de auteur echter niet meta-communicatie toch als een aparte categorie te presenteren.

Het is echter vanuit het perspectief van de schrijver begrijpelijk en verdedigbaar dat hij naast intentionele ook niet-intentionele gedragsvormen in het boek opneemt (los van de vraag of beide vormen onder het begrip communicatie mogen vallen). Zijn kennis van de laatstgenoemde categorie is het grootst; de hoofdstukken waarin gebaren, houding, mimiek, status, ruimte en dergelijke worden besproken en het belang daarvan bij individuele betekenisverlening zijn informatief en de sterkste van het boek.

De hoofdstukken waarin "massacommunicatie" wordt besproken zijn daarentegen minder geslaagd. Een consequente invalshoek, deugdelijke definities en een relevante vraagstelling worden node gemist. De auteur sluit zich voor wat betreft zijn definitie van massacommunicatie aan bij de welbekende definitie van Maletzke ("Massacommunicatie is communicatie waarbij boodschappen openbaar, door technische verspreidingsmiddelen, indirect en in eenrichtingsverkeer aan een verspreid publiek worden overgebracht") Waaronder de auteur nu juist voor deze definitie kiest is onduidelijk. Zo neemt hij meteen al afstand van de gedachte

dat de verspreidingsmiddelen technisch en tot media beperkt moeten zijn (blz. 259). Als de auteur openbaarheid zou aanvaarden als centraal kenmerk van massacommunicatie zonder daar de beperkingen van Maletzke aan te verbinden, had hij niet de ongelukkige (en ongebruikelijke) term "quasi-massacommunicatie" nodig om uit te leggen dat er naast communicatie en massacommunicatie nog een derde vorm van communicatie bestaat, namelijk die waarbij openbare boodschappen georganiseerd worden uitgewisseld zonder tussenkomst van massamedia (blz. 291). Als de schrijver nu consequent was geweest, dan zou hij nog een vierde categorie hebben toegevoegd, namelijk geruchten, die door andere auteurs tevens tot de massacommunicatie worden gerekend vanwege het niet georganiseerde, maar wel openbare karakter van de boodschappen.

Het dilemma wordt opgelost door wel geruchten te bespreken, maar het openbare karakter ervan te verzwijgen (blz. 290). Kwalijker is dat in Maletzkes definitie massacommunicatie wordt voorgesteld als eenrichtingsverkeer; de aandacht wordt daardoor verplaatst van de ontvanger naar de media en daarmee is het lineaire denken binnengehaald. De auteur lijkt daar weer afstand van te willen nemen in een paragraaf met de veelbelovende titel: "De vraag naar de effecten van massacommunicatie: een slechte vraag met halve antwoorden", maar helaas blijft Oomkes niet de bedoeling te hebben de effectvraag, kenmerkend voor het lineariteitsdenken, te relativiseren, maar stelt hij dat niet uitsluitend moet worden gezocht naar bedoelde, directe effecten, maar ook naar onbedoelde, indirecte effecten (blz. 337). Vanuit dit perspectief gaat de schrijver in het hoofdstuk "de effecten van massacommunicatie" op zoek naar "het effect van tv-kijken op kinderen" en "massamedia en hun effect op de maatschappij". Het gezichtspunt en de vraagstellingen zijn, in aansluiting op

het voorwetenschappelijk denken, beperkt tot de vraag wat massamedia doen met mensen, de vraag wat mensen doen met massamedia blijft buiten beschouwing. De auteur trekt in de evaluerende kolommen verschillende conclusies, enkele daarvan zijn niet gerechtvaardigd door de besproken onderzoeken, enkele andere zijn dat wel, maar deze zijn, gezien de lineariteit van de vraagstelling, voorspelbaar: massamedia zijn slechts secundaire sociale beïnvloeders, in betekenis geringer dan ouders, school of leeftijdgenootjes (de primaire beïnvloeders, blz. 361). De ongrijpbare factor is de wil van de mens zelf, sommige mensen willen niet geïnformeerd worden, ze bepalen zelf of ze een bepaald media-aanbod tot zich zullen nemen en welke betekenis ze daaraan hechten (blz. 351). Deze conclusies zijn in overeenstemming met het mensbeeld dat (hoewel niet altijd consequent) is geschetst in de eerste helft van het boek. Het intuïtieve, in grote kring verbreide geloof, dat massamedia effectieve middelen zijn om invloed uit te oefenen op haar ontvangers, dat de communicatiewetenschap al sinds haar ontstaan parten speelt, is ook bij de auteur rotsvast aanwezig. Hij stelt bijvoorbeeld (haaks op eerder besproken onderzoeksresultaten) dat politieke propaganda via de massamedia een zeer effectieve methode is om de meningsvorming van het publiek te beïnvloeden. Dit effect is echter nooit aangetoond; de verklaring die de auteur daarvoor geeft is beslist origineel: "*Vanaf het begin af aan heeft men zich de mogelijkheden van televisie voor politieke beïnvloeding zo goed gerealiseerd dat dit medium in zeer veel landen wettelijk tot een zekere neutraliteit gedwongen is. Dan is het weinig verwonderlijk dat het weinig effect heeft op de politieke meningsvorming*" (blz. 360). Dat de vermeende invloed niet kan worden aangetoond komt dus niet omdat die er niet is, maar omdat de media zich inhouden!

Als de auteur had gekozen voor een

minder lineair en modernere communicatie-wetenschappelijke perspectief, wat ongetwijfeld tevens meer in overeenstemming zou zijn met de mensvisie die hij zelf schetst in het eerste deel van het boek, dan zou dat hebben geleid tot zinvollere vragen en dus tot zinvollere antwoorden. Welk perspectief dat zou moeten zijn is nu niet aan de orde, maar in elk geval zou de aandacht meer gericht moeten zijn op de ontvanger en zou de rol en betekenis van massamedia niet uitsluitend beperkt mogen zijn tot die van beïnvloeder.

Het boek "Communicatieleer" tenslotte, kenmerkt zich door een reeks van kleine, maar toch storende slordigheden. Twee, met elkaar verband houdende, voorbeelden daarvan: De auteur citeert zijn Wageningse collega van Woerkum: "*Eigen aan massacommunicatie is dat niemand bij voorbaat van ontvangst is uitgesloten, . . . Massa betekent zoiets als openbaar*" (geparafraseerd, blz. 300). Het aangehaalde citaat is inderdaad afkomstig van de

genoemde auteur, het zou echter historisch juist zijn geweest te verwijzen naar de oorspronkelijke bron (van Woerkum doet dat ook). Iets soortgelijks doet zich voor in het volgende: "*Openbaarheid houdt in dat de boodschap in principe voor iedereen bestemd is. Van Woerkum (1982) noemt dat het meest kenmerkend evenals Stappers (1975)*" (geparafraseerd, blz. 302). De keuze van de auteurs en de volgorde waarin ze worden genoemd duiden weliswaar op een te waarden collegiale houding, maar doen geen recht aan wie dat toekomt.

"Communicatieleer" is met 400 ingebonden pagina's een lijvig boekwerk. Het is een prachtige uitgave met een fraaie omslag en dito illustraties. Dankzij Oomkes' schrijfstijl is het prettig leesbaar en de hoofdstukken over communicatie, die het merendeel van het boek vormen, zijn, als de wetenschappelijke normen niet te strak worden gehanteerd, de moeite waard.

Rein Memelink

Boon, G. en K. Brants, Het Mediaboek; hoe krijg je toegang tot de media, Leiden, Stichting Burgerschapskunde, 1984, prijs f 12,80.

"Je moet er geweest zijn" geldt sinds jaar en dag als een terechtwijzing voor wie over een land opmerkingen ventileert zonder dat daar een voldoende stevige basis voor is: alle kennis komt uit de tweede hand. De kreet wordt vaak misbruikt maar toch: werkelijk contact is inderdaad ontegenzeggelijk een goede correctie op wat we doorgaans via de media krijgen voorgeschied.

Dat gaat ook op voor de media zelf. We leren niet beter hoe de media in Nederland in elkaar zitten dan door het directe contact met journalisten. Dan blijkt voor welk soort informatie ze ontvankelijk zijn en waarvoor in het geheel niet. Dan is ook precies te traceren hoe een bepaalde invoer verschilt van de uitvoer, datgene wat we lezen, zien of

horen. Dan blijken onderlinge verschillen tussen media, verschillen in politieke kleur, maar ook in produktiewijze.

Om deze reden is Het Mediaboek een zeer nuttige handleiding voor wie in kort bestek het Nederlandse mediaveld wil verkennen. Het boek is bedoeld voor wie toegang tot de media wil krijgen, en rapporteert over de problemen dienaangaande, maar is zeker ook interessant voor wie de media slechts wat beter wil leren kennen. In ruim 150 bijzonder leesbare pagina's wordt uit de doeken gedaan welke verschillende media er zijn en hoe nieuws gemaakt wordt. Daarnaast komen aan de orde thema's als het persbericht, foto's, persconferenties, contacten met journalisten, televisie, radio, het direct reageren bij pers- en radio, klach-

ten over journalistiek prulwerk en het maken van een publiciteitsplan. Het boek sluit met een verzameling nuttige adressen.

De hoofdstukken zijn ruim voorzien van voorbeelden en illustraties. De stijl is vlot, direct, maar toch zakelijk. De informatie wordt uitstekend gedoseerd (geen irrelevante uitwijdingen), en lijkt voor een brede lezersgroep begrijpelijk. Naar theoretische achtergronden van de relatie tussen de media en hun publiek speurt men vergeefs, dat zou in het kader ook niet passen, maar bijvoorbeeld de criteria voor de selectie van nieuws komen wèl aan bod.

De praktische opzet heeft er toe geleid dat nogal wat feitelijkheden vermeld worden die reeds nu of binnen enkele jaren gedateerd zijn. In de nieuwe druk

zal nogal wat aangepast moeten worden, ook in de sfeer van voorbeelden. Dan kunnen tegelijk enkele kleine smetjes worden weggewerkt. Zo wordt gesuggereerd dat nieuwsbladen, waaronder de huis-aan-huis bladen, tenminste meerdere keren per week verschijnen en wordt de NRC dan weer links (blz. 14) en dan weer rechts van het midden (blz. 16) gesitueerd. Het kon erger.

Een aanrader dus voor "alle actiegroepen, organisatoren, instellingen en bewegingen die over het algemeen niet, moeilijk of in een verkeerd daglicht boven de publiciteitsdrempel uitkomen". Met dit boek in de hand zullen ze de media daadwerkelijk leren kennen. Maar ook voor wie niet direct op contact uit is vormt het een uitstekende introductie.

Cees van Woerkum

Bespreking "Die Morgennachrichten im Hörfunk, themen – Akteure – Nachrichtenstile" van Peter Bargstedt en Ralph Weiss, Verlag Hans-Bredow-Institut, 1987, p. 1-192.

Onderzoek naar de inhoud van radio-programma's is zeldzaam. Dit boek is dan ook bijzonder omdat daarin een inhoudsanalyse van radionieuwsprogramma's wordt behandeld. Het betreft nieuwsprogramma's uitgezonden tussen 6 en 10 's ochtends door vier verschillende duitstalige radiozenders, namelijk Deutschlandfunk, Norddeutschen Rundfunk, Radio-TéléLuxembourg en Süddeutschen Rundfunk in januari-februari en oktober-november 1987. Het doel van de studie is inzicht te krijgen in verschillen in nieuwsselectie tussen de voornoemde omroeporganisaties door op basis van een deskriptieve analyse vast te stellen aan wie, wat en waar aandacht wordt besteed. Na een korte toelichting op de voornaamste variabelen, zoals thema, actor en plaats van gebeurtenis, themaperspectief, soort gebeurtenis, enz. volgt een uiterst summiere onderzoeksoopzet. Na deze 21 inleiden-

de pagina's worden 140 pagina's aan de resultaten van het onderzoek besteed. Voornaamste conclusie: er is sprake van overeenstemming over welke onderwerpen van belang zijn, maar er zijn verschillen tussen de omroeporganisaties in wat aan die onderwerpen belangrijk wordt gevonden. Op het onderzoek zoals gerapporteerd in dit boek is nogal wat af te dingen. Allereerst de betrouwbaarheid van de data. Hier wordt zeer summier aandacht aan besteed. Hoewel verwezen wordt naar Scott en Krippendorff, beide zeer beslist waar het gaat om het verwerpen van niet voor kans gecorrigeerde betrouwbaarheidsmaten, gaan Bargstedt en Weiss uit van het percentage overeenstemming tussen codeurs. Vervolgens wordt niet aangegeven wat de "kritische" score is voor het al dan niet mee laten lopen van de variabelen in het onderzoek. Van 10 van de 25 variabelen komen de be-

trouwbaarheidsscores op deze dubieuze maat niet boven .67 uit. De betrouwbaarheidsscores van 12 variabelen liggen boven .80. Ook de voornaamste variabele "Themenfeld" (.65), waarover uitgebreid wordt gerapporteerd, voldoet niet aan dit betrouwbaarheids criterium. Indien wel uitgegaan was van een voor kans gecorrigeerde betrouwbaarheidsmaat bijv. Scott's pi of Krippendorff's maat, dan was er zeer waarschijnlijk sprake geweest van een zeer beperkt aantal variabelen die aan de hier algemeen geldende betrouwbaarheidseis voldoet. De conclusie van Bargstedt en Weiss dat "Die Resultate der Reliabilitätstests zeigen, dass die in dieser Untersuchung verwendeten Kategorien nach Massgabe einer üblichen sozialwissenschaftlichen Standards eine hinreichende Verlässlichkeit aufweisen" is dan ook volstrekt verwerpelijk. Het tweede punt van kritiek betreft de selectie van het materiaal. Transscripties van uitzendingen uit twee perioden van zes weken zijn geanalyseerd. Het doel van het onderzoek is inzicht te krijgen in selectiemechanismen tussen verschillende uitzendorganisaties. Selecteer je twee maal een periode van zes weken dan kunnen heel speci-

fieke gebeurtenissen, denk bijvoorbeeld aan het vergaan van de "Herald of Free Enterprise", een zeer storende invloed hebben. Hoewel de auteurs de voornaamste gebeurtenissen beschrijven, had een andere oplossing, namelijk een andere vorm van "steekproeftrekken" meer voor de hand gelegen. Het derde punt van kritiek betreft de rapportage van de resultaten. Bij de bespreking van de resultaten wordt er regelmatig op verschillen en trends gewezen zonder dat er aangegeven wordt of het hier om significante verschillen of ontwikkelingen gaat.

Tenslotte bevestigt het boek ook niet het stereotype beeld dat er ten onzent veelal van duitse studies heerst, namelijk dat een uitgebreide, grondige theoretische studie vooraf gaat aan het eigenlijke onderzoek. Er is nergens een verwijzing terug te vinden naar selectie- of nieuwswaarde studies. Dit mag als een oorzaak worden gezien van het ontbreken van een theoretisch kader waaruit te toetsen voorspellingen zijn af te leiden. Kortom het betreft hier een zeer beperkt onderzoek, dat voornamelijk in een onderwijssituatie gebruikt kan worden om te laten zien hoe het niet hoort.

Harry Bouwman

Bert Klandermans en Erwin Seydel (red.), OVERTUIGEN EN ACTIVEREN, publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1987, ISBN 90 232 2194 x, 196 pagina's, prijs f 37,50.

Veel problemen in onze tijd ontstaan door cumulatie van individuele gedragingen. Bert Klandermans noemt in het inleidende hoofdstuk van dit nieuwe voorlichtingsboek overbevolking, milieuverontreiniging en uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Wie dergelijke problemen wil oplossen moet het gedrag van zeer grote aantallen mensen zien te beïnvloeden. Enkele personen die zich anders gaan gedragen zetten weinig zoden aan de dijk. De specifieke problemen die een dergelijke beïnvloeding oproept hebben in de

voorlichtingsliteratuur volgens de auteurs nog onvoldoende aandacht gekregen.

In dit boek is getracht de kennis uit sociaal wetenschappelijke literatuur samen te voegen, zodat deze gebruikt kan worden voor succesvolle publieksbeïnvloeding. Voor een groot deel mag deze poging geslaagd genoemd worden.

Helder uiteengezet worden in het eerste hoofdstuk de sociale dilemma's waarvoor mensen komen te staan wanneer zij moeten kiezen tussen

vaststaande individuele voordelen en gedragingen die collectieve belangen dienen en waarom de sociaal psychologische modellen van gedragsbeïnvloeding daarbij ontoereikend zijn. Rode draad is de stelling dat voorlichtingscampagnes zekerheden moeten verschaffen over het gedrag van anderen. Daarbij wordt geattendeerd op het belang van informele communicatie: collega's, vrienden en familieleden beïnvloeden in grote mate de bereidheid om te participeren in collectief gedrag.

Jan van Cuilenburg vult hoofdstuk twee met de theorie van de massacommunicatie. Niets nieuws, maar leerzaam voor hen die niet eerder op dit terrein gegrast hebben. In de samenvatting wijst hij nog eens met behulp van Stappers op de beperking van massamedia voor beïnvloeding van houding en gedrag. Heel aardig is dat hij besluit met een aantal zeer bruikbare en praktische vuistregels voor campagneleiders-in-spé.

Verder bevat het eerste – theoretische – gedeelte van het boek hoofdstukken over beïnvloeding van attitudes en gedrag, campagnestrategieën en evaluatieonderzoek. Ook hier niet echt nieuwe ideeën, maar een andere rangschikking van en nieuwe verbanden tussen bestaande modellen en theorieën, waardoor deze toegankelijker en hanteerbaarder worden voor voorlichters.

Het tweede, meer praktische gedeelte concentreert zich op specifieke probleemgebieden. Helaas komt de praktijk er bij sommige auteurs nogal bekaaid vanaf. Degenen die zelf werkzaam zijn in het voorlichtingsveld onderscheiden zich duidelijk in positieve zin van hun collega's uit het wetenschappelijk bedrijf. De laatsten slagen er in veel mindere mate in hun theorieën los te laten en de lezer duidelijk te maken hoe een geslaagde campagne eruit kan zien, welk onderzoek op welke manier gedaan kan of moet worden. Een hoofdstuk over de praktijk van de

overheidsvoorlichting schiet haar doel voorbij wanneer meer dan de helft gewijd is aan de theorie en de geschiedenis van de (overheids-)voorlichting.

Tegenover dit vanuit praktijkoogpunt minder geslaagde hoofdstuk staat echter het hoofdstuk over milieu- en energiegedrag. Gerard de Rooy biedt eerst een duidelijke illustratie van de theorie over sociale dilemma's zoals die door Bert Klandermaans beschreven zijn: uitputting van hulpbronnen, de sociale fuik en zwartrijdersgedrag. Daarna geeft hij concrete suggesties voor de beïnvloeding van milieu- en energiegedrag. Tenslotte beschrijft hij enkele campagnes en experimenten, waardoor de effecten van verschillende methoden zichtbaar worden. In de slotparagraaf wijst hij op het belang van de maatschappelijke context en het risico van boomerang-effecten. Als voorbeeld noemt hij de noodzaak de energieprijzen te verhogen wanneer gebruikers teveel (!) energie besparen.

De waardevolle adviezen in hoofdstuk tien zijn helaas in een bijna onontwaaerbare kluwen gezochte mathematische vergelijkingen verstrikt geraakt. Via ingewikkelde schema's probeert Frans Willem Winkel aloude voorlichtingswijsheden te bewijzen. Tot welke kronkelpaden dit kan leiden is te lezen op pagina 163: "De kans op gewichtsverkleining (van de voorlichter, red.) wordt kleiner, naarmate meer zenders de boodschap uitzenden. Het gewicht van de voorlichter wordt dan niet meer bepaald door een enkele zender, maar is een functie van de gewichten van de samenstellende delen." Met andere woorden: meerdere zenders zijn geloofwaardiger dan één. Jammer, een hoofdstuk vol uitstekende aanbevelingen waarmee voorlichters goed uit de voeten kunnen wanneer ze niet gestruikeld zijn over taai zinnen en ingewikkelde berekeningen waar niets te berekenen valt.

Willy de Haes en Adriaan Visser geven een prima overzicht over de methoden van gezondheidsvoorlichting en -opvoeding, maar missen een kans voor

open doel waar zij bij een paragraaf over inter-individuele communicatie verzuimen aandacht te schenken aan de beïnvloeding van mensen onderling, de informele contacten. Juist bij deze vorm van voorlichting zo belangrijk en invloedrijk! Zij signaleren dat verderop ook wel, maar maken er geen gebruik van.

In dit gedeelte van het boek verder aandacht voor politieke campagnes en het mobiliseren door sociale bewegingen, waarbij ook sociale netwerken een plaats krijgen.

Bert Klandermans en Erwin Seydel hebben met dit boek ieder die zich beroepshalve met publieksbeïnvloeding bezig houdt ongetwijfeld een dienst

bewezen. Het is over het algemeen zeer leesbaar en biedt een goed overzicht van tot nu toe ontwikkelde theorieën en modellen. De indeling van de hoofdstukken was wellicht duidelijker geweest wanneer de paragrafen genummerd waren. Sommige auteurs hebben een onnodig ingewikkeld en daardoor wollig taalgebruik, terwijl een enkeling wat overmatig gebruik maakt van de pluralis majestatis. Prettig is het gebruik van boxen waarin praktische illustraties van de tekst staan.

Ondanks enkele kanttekeningen bij de vorm is de inhoud steeds de moeite waard. Dit boek past op de boekenplank van ieder die het publiek wil overtuigen en activeren.

Selma Markhorst

Gegevens over de auteurs

Dr. Phil. R. Albrecht was het afgelopen semester als gastdocent verbonden aan het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Münster. (B.R.D.)

Drs. J.W.J. Beentjes is als wetenschappelijk assistent verbonden aan de Sectie Kind & Media van de Subfaculteit Opvoedkunde van de RU Leiden.

Dr. H. Bouwman is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Vakgroep Massacommunicatie van de Universiteit van Amsterdam.

Drs. P. Dhondt is afgestudeerd in de communicatiewetenschap in Leuven en momenteel verbonden aan het Belgisch Nationaal Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking.

Dr. D. de Grooff is onlangs gepromoveerd tot doctor in de Sociale Wetenschappen aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Zijn promotor daarbij was Prof. Dr. G. Fauconnier.

Drs. P. de Jaegher behaalde de graad van licentiaat in de communicatiewetenschap aan de Katholieke Universiteit te Leuven.

Drs. U. Meier is wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Drs. P. Nelissen is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Dr. G.A.J. van der Rijt is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Mevr. P.G. Stevens studeert Communicatiewetenschap aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Dr. M.W. Vooijs is als universitair docent verbonden aan de Sectie Kind & Media van de Subfaculteit Opvoedkunde van de RU Leiden.

Dr. T.H.A. van der Voort is als universitair hoofddocent verbonden aan de Sectie Kind & Media van de Subfaculteit Opvoedkunde van de RU Leiden.

Drs. L. van Zoonen is wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep massacommunicatie van de Universiteit van Amsterdam.

MASSACOMMUNICATIE 1, 1987 contents:

DIRK DE GROOFF

The technografic analysis of the printed and the electronic paper in their role as a carrier of information and commercials, page 3

HARRY BOUWMAN, PAUL NELISSEN & UTA MEIER

Cultural Indicators, 1980-1985, page 18

PETER DEJAEGHER & PETER DHONDT

The foreign flew of news by 'Belga', an input-output analysis, page 36

RICHARD ALBRECHT

About the ethnic joke, page 48

GERRIT VAN DER RIJT & NEL STEVENS

The impact of the 'Withuis'paper, page 55

MARCEL VOOIJS; TOM VAN DER VOORT & HANS BEENTJES

Validity of self-report measures of children's television viewing and reading time a validation study, page 65

LIESBETH VAN ZONEN

*An example of the 'Box-Jenkins' intervention analysis, page 81***Bookreviews, page 93**

Administratie en druk

Drukkerij-Uitgeverij H. Gianotten bv

Bredaseweg 61 5038 NA Tilburg, tel. 013-425050, giro 1085553

Opgave van nieuwe abonnementen en adreswijzigingen uitsluitend te richten

aan dit adres.

Abonnementen

Gewoon abonnement : f 78,75

Abonnement buitenland: f 99,75

Studentenabonnement : f 60,—

Los nummer : f 15,—

Dubbel nummer : f 30,—

Advertenties

prijzen: 1/1 pag. f 300,—; 1/2 pag. f 165,—; drukspiegel 12,9 x 19 cm, korting bij herhaalde plaatsing.